

БЕРДАҚ НОМИДАГИ ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ФАН ДОКТОРИ ИЛМИЙ ДАРАЖАСИНИ БЕРУВЧИ
14.07.2016. Fil.05.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

КЕРУЕНОВ ТУРГАНБАЙ АРАЗМЕДОВИЧ

ХІХ АСР ҚОРАҚАЛПОҚ ШЕЪРИЯТИДА
МИФ ВА РИВОЯТЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

10.00.03. – Қорақалпоқ тили, қорақалпоқ адабиёти
(филология фанлари)

ДОКТОРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Нукус шаҳри– 2016

УДК: 398.221

Докторлик диссертацияси автореферати мундарижаси
Докторлық диссертациясы авторефераты мазмуны
Оглавление автореферата докторской диссертации
Content of the abstract of the doctoral dissertation

Керуенов Турганбай Аразмедович XIX аср қорақалпоқ шеърлятида миф ва ривоятларнинг қўлланилиши.....	3
Керуенов Турганбай Аразмедович XIX әсир қарақалпақ поэзиясында мифлер ҳәм аңызлардың қолланылыўы.....	27
Керуенов Турганбай Аразмедович Использование мифов и преданий в каракалпакской поэзии XIX века.....	53
Keruenov Turganbay Arazmedovich Use of myths and legends in the Karakalpak poetry of the 19th century.....	77
Эълон қилинған ишлар рўйхати Жәрияланған мийнетлер дизими Список опубликованных работ List of published works.....	100

БЕРДАҚ НОМИДАГИ ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ФАН ДОКТОРИ ИЛМИЙ ДАРАЖАСИНИ БЕРУВЧИ
14.07.2016. FI.05.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

КЕРУЕНОВ ТУРГАНБАЙ АРАЗМЕДОВИЧ

ХІХ АСР ҚОРАҚАЛПОҚ ШЕЪРИЯТИДА
МИФ ВА РИВОЯТЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

10.00.03. – Қорақалпоқ тили, қорақалпоқ адабиёти
(филология фанлари)

ДОКТОРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Нукус шаҳри– 2016

Докторлик диссертациясининг мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида 28.04.2016/В2016.2.Фил453 рақам билан рўйхатга олинган.

Докторлик диссертацияси Қорақалпоқ давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати тўрт тилда (ўзбек, қорақалпоқ, рус, инглиз) Илмий кенгаш веб-саҳифаси(www.karsu.uz) ва «Ziynet» Ахборот-таълим портали тармоғида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий маслаҳатчи: **Жаримбетов Қурбанбай Кудайназарович**
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар: **Алламберганов Кенгесбай**
филология фанлари доктори, профессор

Каримов Баҳодир Нурметович
филология фанлари доктори

Баҳадирова Саригул
филология фанлари доктори, профессор

Етакчи муассаса: **Урганч давлат университети**

Диссертация химояси Қорақалпоқ давлат университети ҳузуридаги 14.07.2016.Фил.05.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2016 йил «28» октябрдаги мажлисида бўлиб ўтади. Манзил: 230112, Нукус шаҳри, Ч.Абдиров кўчаси, 1-уй. Тел.: (99861) 223-59-25, факс: (99861)223-59-25; e-mail: karsu_info@edu.uz.

Докторлик диссертацияси билан Қорақалпоқ давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида таништириш мумкин (1 - рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: 230112, Нукус шаҳри, Ч.Абдиров кўчаси, 1-уй. Тел.: (99861) 223-59-25, факс:(99861)223-59-25; e-mail: karsu_info@edu.uz.

Диссертация автореферати 2016 йил «27» сентябрда кўриб чиқилди.
(2016 йил «27» сентябрдаги 1 -рақамли реестр баённомаси).

Ш.Н.Абдиназимов
Фан доктори илмий даражасини берувчи
Илмий кенгаш раиси, ф.ф.д., профессор

Қ.Нахратдинов
Фан доктори илмий даражасини берувчи
Илмий кенгаш илмий котиби, ф.ф.н.

Ш.Н.Абдиназимов
Фан доктори илмий даражасини берувчи
Илмий кенгаш қошидаги Илмий
семинар раиси, ф.ф.д., профессор

КИРИШ (Докторлик диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Ҳозирги замон жаҳон адабиётшунослигида жанрлар такомили ва типологияси, адабий алоқалар, жанрлараро муносабатлар, хусусан, фольклор ва ёзма адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари, бадиий-эстетик тамойиллари, поэтик тафаккур тараққиётида тутган ўрнини ўрганиш ҳамда адабиётнинг умуминсоний ва миллий қадриятларни акс эттириш даражасини баҳолаш соҳа ривожини таъминлайдиган муҳим омиллардан биридир.

Мамлакатимизда миллий истиқлол шарофати туфайли эзгу анъаналарни эъзозлаш ва ёш авлодга етказиш мақсадида юртимизда яшовчи барча халқлар, шу жумладан қорақалпоқ халқи тарихи, адабиёти, санъати каби миллий қадриятларни ҳаққонийлик мезони асосида атрофлича тадқиқ қилиш жараёни бошланди. Бу эса халқнинг миллий руҳи ва маънавияти, маданий-маърифий олами ва қадриятларини ўзида мужассам қилган халқ оғзаки ижодини ҳам бугунги кун талаблари даражасида ҳар томонлама чуқур ўрганишга ундамоқда. Зотан, «...ҳақиқий тарихни билмай туриб ўзлигини билиш мумкин эмас»¹. Шу маънода юксак маънавиятли, кенг дунёқаршли авлодни тарбиялашнинг муҳим воситаси ҳисобланган халқ оғзаки ижоди ва бадиий адабиётнинг бой анъаналарини тадқиқ этиш ҳозирги филологик тадқиқотларнинг долзарб йўналишларидандир.

Қорақалпоқ халқининг қадимги тарихи ва маданиятини ўзида мужассам этган фольклор тараққиёти давомида ёзма адабиётга ҳам ўз таъсирини ўтказиб келди. Хусусан, миф ва ривоятлар эпик диффузия натижасида ёзма адабиётга кўчиб, ижодкорлар томонидан қайта ишланиб, асар бадииятини оширди. Шунинг учун халқ оғзаки ижодининг ёзма адабиёт тараққиётида тутган ўрни, миф ва ривоятларнинг ёзма адабиётга ўтиш жараёни ва унда бажарадиган вазифалари, ижодкорнинг миф ва ривоятларни қўллашдаги индивидуал маҳорати сингари муаммоларни жаҳон адабиётшунослиги ва фольклоршунослигининг янги илмий концепциялари асосида таҳлил қилиш лозим. Шундай экан, ёзма адабиётда қўлланилган мифлар ва ривоятларнинг асар бадииятидаги вазифаларини аниқлашда мазкур диссертация иши муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бу ҳолат диссертация мавзусининг замонавий адабиётшунослик учун ғоят долзарблигини исботлайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 13 январдаги 17-сон «Алломиш» дostonи яратилганлигининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қарори, 1998 йил 20 майдаги 220-сон «Бердақ (Бердимурод) Қарғабой ўғли туғилган кунининг 170 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қарори, 1999 йил 13 августдаги 389-сон «Ажиниёз Қўсибой ўғли туғилган кунининг 175 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қарори, 2010 йил 7 октябрдаги 222-сон «2010–2020 йилларга мўлжалланган номоддий

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998. – 29-б.

маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори ҳамда ушбу дастурни амалга оширишга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни ҳал қилишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти республика фан ва технологиялари ривожланишининг I.«Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш» устувор йўналиши доирасида бажарилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий-тадқиқотлар шарҳи². Миф ва ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлари, мифология назарияси, фольклорнинг эпик жанрлар тизими, «мифологик мактаб» ва «ритуал-мифологик мактаб»нинг асосий концепциялари ҳамда уларнинг халқ насри жанрларини ўрганишга йўналтирилган илмий изланишлар жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасалари, жумладан, University of Harvard, American Folklife Center, American Folklore Society, University of Pennsylvania (USA), University of British Columbia (Canada), University of Peking (Beijing), University of Kent at Canterbury, University of Essex (UK), Baltic Institute of Folklore (Эстония), Москва давлат университети, Институт мировой литературы РАН (Россия), Folklor Institutu (Озарбайжон), Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети (Ўзбекистон)да олиб борилмоқда.

Фольклор ва адабиёт, халқ ижоди асарларининг ёзма адабиётга таъсири, фольклоризмларнинг таснифи ва бадиий вазифаларини аниқлашга йўналтирилган тадқиқотлар натижасида қатор, жумладан, қуйидаги илмий натижалар олинган: жаҳон халқлари қадимий мифологик тафаккурининг шаклланиши ва тарихий тараққиётининг архаик, ўрта аср мифологияси ва неомифологизм босқичлари аниқланган (University of Harvard (USA); рухий-таҳлил методи асосида Марказий Осиё халқлари мифологияси диффузияси натижасида халқ ижодиётининг афсона, ривоят, эрта ва эпос жанрларига сингиб кетганлиги исботланган (University of British Columbia (USA)); қадимги чин мифологиясининг генезиси, типологияси, ўзига хос хусусиятлари ва Марказий Осиё халқлари бадиий тафаккури ривожига таъсири масалалари очиқ берилган (University of Peking (Beijing); хитой миф ва ривоятларининг ёзма адабиётга таъсири аниқланган (University of Oxford (USA)).

Жаҳон фольклоршунослиги ва адабиётшунослигида миф ҳамда ривоят жанрларининг ёзма адабиётга таъсирини ўрганиш бўйича қуйидаги устувор йўналишларда изланишлар олиб борилмоқда: архаик мифология ва унинг эпик диффузияси; миф ва ривоятларнинг ўзига хос хусусиятларини

аниқлаш; миф ва ривоятлар таснифини яратиш; мифологик сюжет ва мотивлар каталогини тузиш; миф ва унинг ёзма адабиётга таъсири; қиёсий мифшунослик ва мифология назариясини яратиш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Дунё адабиётшунослиги ва фольклоршунослигида миф ва ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлари, адабий-эстетик тафаккур тақомилидаги функционал-семантик ўрни сингари масалаларга умумназарий асосда муносабат билдирилган. Хусусан, жаҳон фольклоршунослигида С.А.Токарев, Е.М.Мелетинский, М.И.Стеблин-Каменский, А.Ф.Лосев, О.М.Фрейденберг, И.М.Дьяконов, ўзбек фольклоршунослигида Ҳ.Зарифов, К.Имомов, Ғ.Акрамов, Б.Саримсоқов, М.Жўраев, Ш.Шомусаров, У.Жуманазаров, Т.Ҳайдаров, қардош туркий халқлар адабиётшунослигида Б.Ўғал, С.Қасқабасов, А.Баймуратов, С.Қондибай, М.Сейидов, қорақалпоқ адабиётшунослигида Н.Давқораев, М.Нурмухаммедов, Қ.Максетов, Қ.Айимбетов, С.Баҳадирова, Қ.Жаримбетов, Ж.Хошнйазов, К.Алламбергеновларнинг илмий ишларида муҳим фикрлар илгари сурилган. Бу соҳада яратилган фундаментал илмий ишлар миф ва ривоят жанрлари тақомили тарихи ҳамда назарий хусусиятларига доир муҳим жиҳатларни ёритишга бағишланган.

Ҳозирга қадар миф ва ривоятларнинг қорақалпоқ ёзма адабиётида, хусусан, XIX аср қорақалпоқ шеъриятида қўлланилиши, уларнинг асар бадииятида тутган ўрни ва роли, вазифалари, муаллифнинг индивидуал маҳоратини намоён қилиш хусусиятлари махсус тадқиқот объекти бўлмаган. Миф ва ривоятларга ана шу нуқтаи назардан ёндашиш ушбу диссертациянинг қорақалпоқ адабиётшунослигида амалга оширилган бошқа тадқиқотлардан фарқлаб туради. Мазкур диссертацияда 100 жилдли «Қорақалпоқ фольклори» тўпламининг 77 – 87-жилдларига киритилган миф ва ривоятларнинг табиати, уларда айна жанрга хос назарий хусусиятларнинг акс этиши ҳамда индивидуал ижодкорлар томонидан халқ насри жанрларига оид манбаларнинг фойдаланилиши каби масалалар тадқиқ этилган.

Мамлакатимизда олиб борилаётган тадқиқотлар орқали номоддий маданий меросимизни қадрлаш, асраш, уларни ўрганиш ва тарғиб қилиш, юртимиз келажаги бўлмиш ёш авлодни миллий қадриятлар асосида тарбиялашнинг муҳим омилларидан бири эканлиги айна ҳақиқатдир. Биз қўл урган илмий тадқиқот ва ушбу ишимиз асосида жорий қилинган материаллар республика илмий жараёнида муҳим аҳамият касб этибгина қолмай, ёш авлоднинг миллий-маънавий дунёқарашини янада ўстириш, уларни халқпарварлик, ватанпарварлик, дўстлик ва эзгуликка садоқат руҳида тарбиялашга хизмат қилиши билан ҳам характерланади. У мазкур йўналишда амалга оширилаётган кўп сонли ишларнинг бири сифатида таълимий ва тарбиявий аҳамият касб этади. Бинобарин, халқимизга жуда катта маънавий-руҳий қувват бахш этиб келган миллий қадриятларимизни кенг қўламда таҳлил ва тарғиб этиш орқали ёшларни маънавий тараққиёт сари йўналтирадиган тадқиқотлар яратиш, ҳаётга татбиқ қилиш ҳамиша долзарб, илмий-амалий аҳамиятини йўқотмайдиган вазифалардан биридир.

² Диссертация мавзуси бўйича хорижий тадқиқотлар шарҳи: www.folkmyth.fas.harvard.edu, www.you.ubc.ca/ubc-programs, www.essex.ac.uk ва бошқа манбалар асосида тайёрланди. Lihui Yang. Handbook of Chinese Mythology. – New York: OxfordUniversity Press, 2005.

Диссертация мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти Қорақалпоқ давлат университети илмий-тадқиқотлар режасининг «Қорақалпоқ адабиётини ўрганиш ва адабиётшуносликнинг долзарб масалалари», «Қорақалпоқ мумтоз адабиёти ва мустақиллик мафкураси» ҳамда «Ҳозирги филология фанининг муҳим масалалари» мавзуларидаги илмий йўналишлар доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади қорақалпоқ мумтоз шеъротидаги миф ва ривоятларнинг ёзма адабиётга таъсирини Кунхожа, Ажиниёз, Бердақ ва Ўтеш шоир бадиий маҳорати билан боғлиқ ҳолда мифнинг бадиий матнга диффузиясини аниқлашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

миф ва ривоятларнинг назарий асосларини белгилаш, соҳа терминологиясини такомиллаштириш бўйича амалий таклифларни ишлаб чиқиш;

XIX аср қорақалпоқ ёзма адабиётининг таракқиёт тамойилларини белгилаш, фольклор жанрларининг бадиий тафаккур таракқиётидаги таъсири ва ўрнини аниқлаш;

миф ва ривоятларнинг ўзига хос жанр хусусиятлари, тарихий асослари ва бадииятини очиб бериш;

мифларнинг генетик илдизларини ёритиш, архаик мифологиянинг қорақалпоқ фольклори эпик диффузиясига хос хусусиятларни аниқлаш;

жаҳон адабиётшунослиги ва фольклоршунослигининг илғор концепциялари асосида қорақалпоқ мифологиясининг ёзма адабиётдаги бадиий интерпретацияси қонуниятларини асослаш;

қорақалпоқ шеъротида қўлланган миф ҳамда ривоятларнинг таҳлили асосида жанрлараро алоқаларнинг бадиий-эстетик тамойилларини белгилаш;

қорақалпоқ халқ ривоятларининг манбалари, таснифи ва поэтик стилизациясини аниқлаш орқали фольклоризмларнинг ўзига хос хусусиятлари ва бадиий вазифаларини очиб бериш;

кадимги туркий мифология аънаналари ва ўрта аср мифларининг қорақалпоқ мумтоз адабиётда қўлланилиш хусусиятларини таҳлил қилиш;

миф сюжетлари ва мотивларининг поэтик вазифаларини аниқлаш орқали ёзма адабиётдаги мифологиялар табиатини асослаш, шунга доир назарий қарашларни илгари суриш;

миф ва ривоятларнинг бадиий-композицион хусусиятлари ва типологиясини қиёслаш.

Тадқиқотнинг объекти XIX аср қорақалпоқ шоирлари Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ ва Ўтеш шоирларнинг нашр қилинган лирик ва эпик асарлари, жумладан, Кунхўжанинг (1960, 1975, 1987), Ажиниёзнинг (1965, 1975, 1988, 1994), Бердақнинг (1977, 1987, 1993, 1997), Ўтеш шоирнинг (1978, 1997) нашр қилинган танланган асарлари тадқиқот объекти сифатида танланган.

Тадқиқотнинг предмети қорақалпоқ мумтоз адабиётининг ўзига хос таракқиёт хусусиятлари, фольклор ва мумтоз адабиётда жанрлараро

алоқалар, миф ва ривоятларнинг эпик диффузияси, фольклор жанрлари типологияси ва миф назариясига оид манбалар ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда тарихий-қиёсий, тарихий-типологик ва бадиий-эстетик таҳлил усулларида фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

қорақалпоқ шеъротидаги миф ва ривоятларнинг генетик илдизлари анимизм, фетишизм, тотемизм сингари архаик тасаввурларга боғланиши исботланган;

қорақалпоқ шеъротида қўлланган мифологик образ ва мотивларнинг воқелик тасвири ва лирик қаҳрамон кечинмаларининг миллий табиатини белгилашдаги поэтик вазифалари аниқланган;

миф ва ривоят жанрлари эпик диффузиясининг қорақалпоқ мумтоз адабиёти таракқиётини ифодаловчи бадиий-эстетик тамойиллари белгиланган;

мифологизм ва фольклоризмларнинг бадиий асар халқчиллигини таъминлаш, композицион қурилишини шакллантириш, сюжет ва мотивлар таркибини бойитиш каби функционал-семантик хусусиятлари очилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

миф ва ривоятларнинг назарий асосларига доир илмий қарашлар такомиллаштирилган;

қорақалпоқ фольклоршунослиги ва адабиётшунослигида миф ва ривоят жанрларига оид терминологик чалкашликларга барҳам берилган, фольклоршунослик терминларини қўллаш билан боғлиқ муаммоларга муносабат билдирилиб, бир қатор атамалар аниқлаштирилган;

қорақалпоқ шеъротида қўлланган мифлар таснифи яратилган ва мифологик сюжетларнинг асосий типлари белгиланган;

миф ва ривоятларнинг қорақалпоқ шоирлари ижодида қўлланилишининг қиёсий-тарихий таҳлили орқали ёзма адабиётдаги мифологизм ва фольклоризмларнинг табиати белгиланган;

қорақалпоқ шеъротида қўлланган миф ва ривоятларнинг асар тузилишидаги композицион вазифалари, муаллиф ижодий нияти ва услубини намоён қилишдаги ўрни аниқланган;

фольклор ва ёзма адабиётдаги жанрлараро муносабатлар, хусусан, миф ва ривоятларнинг ёзма адабиётда қўлланилиши, миф ва ривоятларнинг ёзма адабиётда қўлланилиш доираси, уларнинг ижод жараёнида бажарадиган бадиий вазифалари бўйича тавсия ва таклифлар ишлаб чиқилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончилиги қўлланилган ёндашув ва усуллар, унда фойдаланилган назарий маълумотларнинг ишончли илмий ва бадиий манбалардан олинганлиги, келтирилган таҳлиллار ва чиқарилган хулосалар қиёсий-тарихий, қиёсий-типологик ва бадиий-таҳлил методлари воситасида асосланганлиги, назарий фикр ва таклифларнинг амалиётда кенг қўлланилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқланганлиги билан далилланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти қорақалпоқ фольклори ва мумтоз шеърини ўртасидаги адабий алоқалар тарихи ва назариясини яратиш, мифологизм ҳамда фольклоризмларнинг ўзига хос хусусиятлари ва бадий матндаги мифопозитик талқини қонуниятларига дахлдор масалаларни киёсий ўрганишда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти қорақалпоқ адабиёти тарихи, қорақалпоқ фольклори ва ёзма адабиётининг ўзаро алоқаси масалалари, бердақшунослик ҳамда ажиниёзшунослик йўналишлари бўйича олий ўқув муассасаларининг филология факультетлари талабалари, академик лицей, касб-хунар коллежлари, умумий ўрта таълим мактаблари учун янги дарслик ва ўқув қўлланмалари яратишда, халқ оғзаки ижоди жанрлари, хусусан, миф ва ривоятлар бўйича махсус курслар ўтишда, шунингдек, номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ мақсадли тадбирларни ишлаб чиқишда қўлланилиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши.

XIX аср қорақалпоқ мумтоз шоирлари адабий меросининг ёш авлодни миллий қадриятлар руҳида тарбиялашдаги аҳамиятига доир илмий-назарий қарашлар «Қорақалпоғистон» телерадиокомпаниясининг 2016 йил июнь ойидаги «Мерос» кўрсатуви ва «Адабиёт ва давр» маданий-маърифий эшиттиришида фойдаланилган (Қорақалпоғистон Республикаси телерадиокомпаниясининг 2016 йил 16 августдаги 01/01-339-340-рақамли маълумотномаси). Мазкур хулосалар қорақалпоқ мумтоз шоирлари ижодий меросини ўрганиш орқали номоддий маданий мероснинг бадий тафаккур таракқиётидаги ўрни ҳамда халқ маънавий ҳаётини ва ижтимоий муносабатларнинг поэтик талқинини очиб бериш имконини берган;

қорақалпоқ фольклоридаги миф ва ривоятларнинг ўзига хос жанр хусусиятлари, таснифи ва бадиятига доир илмий-назарий концепциялари ИИ-ФА-0-14244 «Қорақалпоқ халқ прозасининг аввал нашр қилинмаган намуналарини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш (100 жилдлик «Қорақалпоқ фольклори» тўплами бўйича, 2014–2015)» мавзусидаги инновацион тадқиқот лойиҳасида «Қорақалпоқ фольклори» 100 жилдлигининг 77–78-жилдларида (ЎЗР ФАҚҚБ Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институтининг 2016 йил 23 май санасидаги 79/1-рақамли маълумотномаси) фойдаланилган. Миф турларини асослашга доир концепцияларнинг татбиқ этилиши натижасида қорақалпоқ халқ мифлари ва ривоятларини нашрга тайёрлашнинг илмий мезонлари такомиллаштирилиб, ҳар бир асар матнини илмий изоҳлар ва кўрсаткичлар билан таъминлаш имконини берган;

қорақалпоқ мумтоз адабиётида мифларнинг назарий ва амалий масалаларига доир хулосалари ФА–Ф1-ГОО2 «Қорақалпоқ фольклори ва адабиёти жанрларининг назарий масалаларини ўрганиш» (2012–2016) мавзусидаги фундаментал тадқиқот лойиҳасида (ЎЗР ФАҚҚБ Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институтининг 2016 йил 23 май

санасидаги 79/1-рақамли маълумотномаси) қўлланилиши натижасида миф ва ривоятларнинг жанрий хусусиятларини ёритишда муҳим асос бўлган;

Бердақ асарларининг бадий хусусиятлари, шоир ижодининг халқчиллиги ва унда фольклор анъаналарининг ўрнига доир янги маълумотлар ҳамда назарий хулосалар Қорақалпоқ давлат университети қошидаги Бердақ Миллий музейининг «Бердақ шоир даври» бўлимини шакллантиришда қўлланилган (Қорақалпоқ давлат университетининг 2016 йил 22 августдаги 01-22-01/46-рақамли маълумотномаси). Бунда тараққийпарвар қорақалпоқ шоирлари, жумладан, Бердақ ижодининг маънавий-маърифий янгиликларини жорий этиш ва даврнинг долзарб ижтимоий муносабатларининг поэтик талқинини очиб бериш имконини берган.

Илмий натижаларнинг қўлланилиши туфайли қорақалпоқ мумтоз адабиётидаги миф ва ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлари ва вазифалари очиб берилди.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 9 та илмий-амалий анжуманда, шу жумладан, 7 та республика конференциясида, хусусан, «Журналистика ва адабиёт: кеча ва бугун» (Тошкент, 2008); «Бердақ дунёси» (Нукус, 2008); «Ҳозирги филология фанларининг долзарб масалалари» (Нукус, 2013); «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг 70 йиллигига бағишланган Республика ёш олимлар илмий-амалий конференцияси маъруза тезислари тўплами» (Тошкент, 2013); «Филологик тадқиқотлар. V қисм» (Тошкент, 2014); «Қорақалпоқ адабиётининг ёруғ юлдузлари» (Нукус, 2015); «Халқ оғзаки ижодиёти миллий ва умуминсоний қадриятлар тизимида» (Нукус, 2015); 2 та халқаро конференцияда, хусусан, «Махмуд Кашгарлы – основоположник научной тюркологии» (Туркменистон, Ашхабат, 2008); Материалы научно-практической конференции «Наука та сучасність: виклики ХХІ століття», (Україна, Київ, 2014) сингари илмий-амалий конференцияларда маъруза кўринишида баён этилган ва апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича 22 та илмий иш нашр этилган, шулардан 1 та монография, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 10 та мақола, жумладан, 8 таси республика ҳамда 2 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг ҳажми ва тузилиши. Диссертация кириш, 4 та боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан ташкил топган 221 саҳифадан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида ўтказилган тадқиқотларнинг долзарблиги ва зарурати асосланган, унинг мақсад ва вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мос эканлиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиқ берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ҳамда диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**Миф ва ривоятларнинг назарий асослари**» деб номланган биринчи бобида миф ва ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг дунё фольклоршунослиги ва адабиётшунослигида ўрганилиши таҳлил қилиниб, мавжуд қарашларга муносабат билдирилган.

Маълумки, муайян халқнинг тарихи ва маданиятини тадқиқ қилишга бўлган эҳтиёж унинг фалсафий-эстетик қарашлари ва бадий тафаккурнинг тараққиётини ижтимоий онгнинг энг қадимий шакллари билан боғлаб ўрганишни тақозо этади. Миллий қадриятларнинг изчил ривож натижасида шаклланган бой маданий мероснинг таркибий қисми ҳисобланган мифология ҳам воқеликни идрок ва ифода этишнинг ўзига хос воситаси бўлиб, шахс маънавий оламини бойитишда муҳим рол ўйнайди. Бадий тафаккурнинг ибтидоси ҳисобланган миф ва мифология инсоният эстетик дунёқараши тизимининг қуйи қатламини ташкил этади. Зеро, «мифологик мантикнинг ўзига хослигини кўрсатадиган асосий хусусияти – биринчидан, қадимги одам турмуш тарзи уни қуршаб олган муҳит, яъни табиат ва жамиятдан ажралмаганлиги, иккинчидан, ибтидоий тафаккурда мантикий диффузия ва ҳиссий-ақлий аниқликнинг етишмаслиги билан изоҳланади»³. Гарчанд, синкретик, яъни қоришқ тарзда бўлса-да, қадимги одамнинг мифологик тасаввурлар тизимида табиий ҳамда ижтимоий-маданий омиллар мохиятан уйғунлашган ҳолда намоён бўлган. Унда воқеликнинг қамрови, идрок этилиш тарзи ҳамда муқоясаси бир-бирини тўлдириб, мифологик ассоциация ҳосил қилган. Воқеликнинг реал тасвири биланунинг ибтидоий тушунчалар асосидаги ҳаёлий-асотирий тасвири синкретик ҳолда намоён бўлиши материя ва тушунчанинг иккилантирилиши, яъни объектив воқеликдан субъектив талқин яратилишига асос бўлган. Шу маънода, мифопоэтик дунёқараши бадий идрок этилган воқеликни образли ифода этишнинг илк шакли ҳисобланади.

Жамият тарихий тақомиланинг дастлабки босқичлари, одамларнинг олам ва унинг тузилиши тўғрисидаги тушунчалари шаклланишида мифларнинг ўрни, воқеликни мифологик англаш анъанасининг қадимги одам дунёқарашидаги роли мифология фанида маълум даражада ўрганилган. Фан ва техника ривожланган даврларда мифларнинг дунёни билишдаги роли пасайиб, улар фақат тарихий аҳамият касб этган. Ёзма адабиётда эса

мифологик сюжет, мотив ва образлар муаллиф ғоялари, бадий нияти ва ўй-мулоҳазаларини акс эттирадиган поэтик воситалардан бирига айланган. Шу маънода XIX асрда яшаб ижод қилган қорақалпоқ шоирлари ҳам мифлардан бадий тасвир воситаси сифатида кўп фойдаланганлар. Аммо қорақалпоқ адабиётшунослигида мифларнинг бадий адабиётдаги кўринишлари кам ўрганилган, монографик тадқиқот объекти сифатида махсус тадқиқ қилинмаган. Шу сабабли миф ва бадий адабиёт муносабати масаласини тадқиқ этиш қорақалпоқ адабиётшунослигининг долзарб масалаларидан биридир.

Миф, афсона ва ривоятларнинг қорақалпоқ шеърисига таъсири масалаларини ўрганишда, аввало, мазкур жанрлар ҳақидаги назарий маълумотларни шарҳлаш ва бу орқали уларнинг XIX аср қорақалпоқ адабиёти вакиллари асарларида қўлланилиш ҳолатлари, сабаблари ва натижаларини аниқлаб олиш зарур.

XIX аср қорақалпоқ адабиётида кенг қўлланган миф ва ривоятларнинг назарий асослари ҳамда ривожланиш қонуниятларини аниқлаш, халқ насри жанрларининг ўзига хос хусусиятлари ва бадий тафаккур тараққиётида тутган ўрнини белгилашда жаҳон⁴, ўзбек⁵, қардош туркий⁶ ҳамда қорақалпоқ⁷ фольклоршунослиги ва адабиётшунослигидаги тадқиқотларга

⁴ Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М.: 1978; Мелетинский Е.М. Мифологический словарь. – М., 1991; Стеблин-Каменский М.И. Миф. – М.: 1976; Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М., 1987; Дьяконов И.М. Архαιческие мифы Востока и Запада. – М., 1990; Мифы народов мира. Т.1-2. Под редакцией С.А.Токарева и Е.М.Мелетинского. – М.: Сов.энциклопедия, 1992.

⁵ Зарифов Х. Фольклор ва археология материалларини киёсий ўрганиш масаласига доир // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. IV китоб. – Т.: Фан, 2010. – Б.42-49; Имомов К. Ўзбек халқ прозаси поэтикаси. – Т.: Фан, 2008; Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: Фан, 1981. – Б.97-148; Акрамов Ф. Миф ва ёзма адабиёт муносабатига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1996. – 2-сон. – Б.60-66; 4-сон. – Б.70-74; 5-сон. – Б.56-58; 6-сон. – Б.53-57; Яна ўша. Манистик мифология // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. IV китоб. – Т.: Фан, 2011. – Б.16-21; Жўраев М. Миф // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том. – Т., 2003. – Б.29-30; Яна ўша. Мифологик образлар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том. – Т., 2003. – Б.30; Яна ўша. Мифология // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том. – Т., 2003. – Б.30-31; Яна ўша. Мифологик мактаб назарияси // Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. – Т.: Фан, 2009. – Б.75-96; Жўраев М., Шамусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Т.: Фан, 2001; Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. – Т.: Фан, 1990; Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Т., 1991; Хайдаров Т. Гўруғли ва мифология синкретизми: Филл. фанлари номз. дисс. автореферати. – Т., 1993;

⁶ Ogel B. Turk Mitolojisi. Cilt I. – Ankara: TTK Yayinlari, 1998; Яна ўша. Turk Mitolojisi. Cilt II. – Ankara: TTK Yayinlari, 2003; Баймурадов А. Туркмен фольклор прозаси тарыхы эволюциясы. – Ашгабат: Ўлым, 1982; Каскабасов С. Казахская сказочная проза. – Алматы: 1990; Кондыбай С. Мифология предказахов. Кн.3. Перевод с казахского Зыры Наурызбаевой. – Алматы: САГА, 2008; Сейидов М. Хызыр – продукт порского мифологического мышления // Известия АН Азербайджана. Серия литературы, языка и искусства, 1980. – № 4. – С.10-30; Яна ўша. Азербайжан мифик тафаккурини гайнаглари. – Баку: Язычы, 1983.

⁷ Доғураев Н. Шығармаларының 3 томлығы. 2-том. – Нөкис, 1977; Нурмухамедов М. Түркий тиллес әдебиетларда ауыз еки хэм жазба традициялардың синтези // Әмиўдарья. – Нукус, 1984. – №7. – Б.120; Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дөретпелери. – Нөкис: Билим, 1996; Алламбергенов К. «Едиге» дәстаны хэм Алтын Орда, Мауереннахр дәуири тарихының гөйпар мәселелери. – Нөкис: НМПИ, 2014; Яна ўша. «Едиге» дәстанында мифлик хэм реалистик сүўретлеў усылларының синтези // ЎзРИАҚҚ бөлимининг Хабаршысы. – Нукус, 1995. – №4. – Б.133-135; Яна ўша. «Едиге» дәстанында архаикалық миф элементлери // Қарақалпақстан мугаллими. – Нукус, 1995. – №3-4. 1995. – Б.102-113; Яна ўша. «Едиге» дәстанында мифологизация кубылысы // Қарақалпақстан мугаллими. – Нукус, 1995. – №3-4. – Б.113-117; Бахадурова С. Бердақтың «Шежире» шығармасы ҳақында ойлар // Еркин Қарақалпақстан. – Нукус, 1998, 17-сентябрь; Жәриметов Қ. Әжанияз поэзиясының көркем-эстетикалық дәрежелери // Қарақалпақ мәмлекетлик университетининг хабаршысы. – Нөкис, 2015. – №2; Хошаниязов Ж. Бердақтың «Шежире»синдеги бир сюжет туўралы // Әмиўдарья. – Нукус, 1987. – №6; Яна ўша. Қарақалпақ халық

³ Мелетинский, Е. М. Общее понятие мифа и мифология // Мифология: иллюстрированный энциклопедический словарь. – СПб.: «Норинт», 1996. – С. 812.

таяниди. Мазкур ишлар миф ва ривоятларнинг назарий масалаларини, уларнинг генезиси, тадрижий тараккиёти ҳамда ҳозирги ҳолатини тушунишда кимматли манба вазифасини бажаради.

Таникли мифолог олим Е.М.Мелетинскийнинг фикрича, мифология «ибтидоий давр маданиятида дастлабки содда поэтик ижодкорликнинг, дунё тўғрисидаги дастлабки диний дунёқараш ва фан пайдо бўлмасидан аввалги содда тушунчаларнинг уйғун коришиқ бирлиги ҳисобланган»⁸. Бу каби қарашлар И.М.Дьяконов, М.И.Стеблин-Каменский каби олимлар томонидан ҳам илгари сурилган⁹.

Ўзбек фольклоршуноси Б.Саримсоқовнинг фикрича, «миф, умуман айтганда, мифология ҳодисалар ҳақидаги қадимги инсоннинг бадий ижоди эмас, аксинча, изчил системага солинган фикрлар йиғиндиси»¹⁰. М.Жўраев, Ш.Шомусаровларнинг фикрларига кўра эса, мифологик тафаккур тизимининг келиб чиқиши «дунёдаги реал борлиқнинг пайдо бўлиши, муайян бир тарихий ҳодисанинг юзага келиш сабаблари, табиат ва инсон муносабати масалалари қадимги одам онгида мифологик усулда, олам ҳақидаги ушбу энг қадимги эътиқод ва қарашлар»¹¹ билан боғлиқдир. Ўзбек халқ дostonларидаги мифологик образлар ва сюжетларни тадқиқ этган Т.Ҳайдаров «табиатда юз бераётган ўзгаришларнинг сабабларини билиш, кишилиқ жамияти ижтимоий муносабатларидаги ғайритабиий ҳолатларни англаш зарурлиги дунё ва унинг парчаларининг пайдо бўлиши ҳақидаги дастлабки тушунча ва қарашларини юзага келтиради. Инсон ва дунёнинг яратилиши ҳақидаги қарашлар кишилиқ жамияти тараккиётининг дастлабки босқичларида пайдо бўлди»¹² — деб ёзар экан, ўз фикрини жаҳон халқларининг эътиқодий қарашлари билан боғлайди ва воқелиқ ҳақидаги қадимги одам тасаввурларининг фольклордаги илк ифодасини «миф» атамаси остида тушунтиради.

Қорақалпоқ олими Н.Давқораев «мифнинг дастлабки маъноси ҳикоя, хангома, ҳаёлан ўйлаб чиқариш деган тушунчани аниқлаш»¹³ — деб ҳисоблайди. Корейс тадқиқотчиси О.Инёнг ўзининг «Алпомиш» ва «Жумўнг» дostonларининг киёсий типологияси»¹⁴ мавзусидаги диссертацияси авторефератида миф ва унинг психоаналитик таҳлили ҳақида мулоҳаза юритади.

Олимларнинг миф ва унинг ўзига хос белгиларига берган таърифлари бир хил бўлмаса ҳам, уларни бирлаштириб турадиган, бир-бирини тўлдирадиган қўллаб-қувватловчи умумий жиҳатлари ҳам мавжуд. Юқоридаги талқинлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, қадимда инсоният ўзини ўраб

турган оламда қандайдир ғайритабиий қудратли куч мавжуд, деб тасаввур қилган ва унга ишонган, сизинган. Ана шу ишонч асосида илк мифлар пайдо бўлган. Чунки қадимги одамлар табиат ҳодисалари ва уларнинг борлиқ сир-синаотлари моҳиятини илмий асосда тушунтириб бера олмаганликлари натижасида уларни илоҳий манбанинг қудратидан пайдо бўлади, дея ўйлаганлар ҳамда борлиқдаги ҳодисаларни мифологик тасаввурлар асосида талқин қилганлар.

Мифнинг назарий асослари борасида ҳал қилиниши зарур бўлган яна бир муаммо борки, у ҳам бўлса, «миф» атамаси масаласидир. Чунки ҳозирга қадар қорақалпоқ фольклоршунослиги ва адабиётшунослигида мифни ҳар хил атамалар билан номланиб келинади. Бу ҳолат, биринчидан, мазкур терминнинг туб мазмунини ифодалашда чалкашлиқ, мифнинг ўзига хос хусусиятларини билишда қийинчилик туғдирса, иккинчидан, мифни унга ёндаш фольклор жанрлари, хусусан, ривоят, афсона ва демонологик ҳикоялар билан аралаш тарзда тушунишга олиб келади. Шу боис биз ушбу диссертацияда «миф» термини фольклоршунослик ва адабиётшуносликда қадимги одамларнинг олам ҳақидаги энг кўхна тасаввурларининг сўз воситасида ифода этилган шаклининг жанрий атамаси маъносида қўлланилгани маъқул, деган фикрга келдик. Қолаверса, ҳозирги кунда туркий халқлар фольклоршунослиги ва адабиётшунослигида ҳам «миф» атамаси барқарорлашган термин сифатида қўлланилмоқда.

Қорақалпоқ адабиётида ривоятларга мурожаат қилиш ҳолатлари ҳам қўл қўзатилади. Ривоятларнинг назарий тавсифларини аниқлаш бўйича жаҳон ва миллий фольклоршунослик ва адабиётшуносликда бир қатор тадқиқотлар бажарилган. Масалан, В.К.Смирнова, В.П.Аникин, Б.Саримсоқов, К.Имомов, М.Жўраев, А.Баймуратов, Ш.Ишниевова, қорақалпоқ фольклоршунослигида Н.Давқораев, Қ.Айимбетов, Қ.Мақсетовларнинг ишларини кўрсатиш мумкин¹⁵. Қорақалпоқ ёзма адабиётида учрайдиган ривоятларнинг назарий асосларини аниқлашда, асосан, мазкур тадқиқотларга суянилади.

Ривоятларнинг пайдо бўлишидаги дастлабки босқич тарихий воқелиқ ва тарихий шахс фаолиятининг оғзаки ҳикояга, хангомага айналишидир. Бунда ривоятга асос бўлган воқелиқ ёки қаҳрамон реал ҳаётда ҳам мавжуд бўлади. Унинг қаҳрамонлиги, инсон бахт-саодати, ватандошлар келажаги учун олиб борган кураши, халқ эркинлиги ва фаравонлиги йўлида кўрсатган мардлиги авлодлар хотирасида қолади ва у оғиздан-оғизга ўтиб, эл орасида тарқалади, аجدодлардан-авлодларга етказилади. Шу тариқа реал ҳаётдан олинган образ

прозасы жанрларининг атамалари ҳам критериялари маселелери // ЎзРИАҚҚ бeлимининг Хабаршысы. — Нукус, 2013. — №4. — Б.51-55.

⁸Мелетинский Е.М. Миф и историческая фольклора // Фольклор: поэтическая система. — М.: Наука, 1977. — С.23

⁹Мифология древнего мира. — М.: Наука, 1977. — С.9; Стеблин-Каменский М.И. Миф. — Л.: Наука, 1976. — С.4.

¹⁰Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. — Т.: Фан, 1981. — 103-б.

¹¹Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. — Т.: Фан, 2001. — Б.9.

¹²Ҳайдаров Т. Гўруғли ва мифология синкретизми: Филол. фанлари номз. дисс. автореферати. — Т., 1993. — 23 б.

¹³Давқораев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. — 171-б.

¹⁴Инёнг О. «Алпомиш» ва «Жумўнг» дostonларининг киёсий типологияси: Филол. фанлари доктори дисс. автореферати. — Т., 2014. — Б.25.

¹⁵Смирнова В.К. О некоторых типах исторических преданий // История, культура. Фольклор и этнография славянских народов. — М.: Наука, 1968; Аникин В.П. Художественное творчество в жанрах сказочной прозы // Русский фольклор. Русская народная проза. — №13. — Л.: Наука, 1972; Имомов К. Ўзбек халқ прозаси поэтикаси. — Т.: Фан, 2008; Ўша муаллиф. Ўзбек халқ ривоятларининг жанр белгилари // Ўзбек тили ва адабиёти. — №1. — Т., 2005; Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. — Т.: Фан, 1981. — Б.97-148; Жўраев М., Расулова З. Миф, маросим ва эртак. — Т.: Муаммос, 2014; Ишниевова Ш. Ҳозирги замон ўзбек ва қирғиз насрида афсона ва ривоятларнинг киёсий-типология таҳлили: Филол. фанлари номз. дисс. автореферати. — Самарқанд, 1996; Баймуратов А. Тўрқмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. — Ашгабат: Ўлым, 1982; Давқораев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3 томлык. 2-том. — Нөкис: Қарақалпақстан. 1977; Айымбетов Қ. Халық даналығы. — Нөкис: Қарақалпақстан. 1988; Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем әуыеки дoretпелери. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1996.

вақт ўтиши билан «фольклорлашиб», халқнинг эпик қаҳрамониغا айланади. Халқ шундай мард, авлодларга намуна бўладиган инсонлар ҳақида бадий баркамол, қизиқарли ҳикоялар, хангомалар яратади. Мана шу жойда тарихий шахснинг фольклор образига эврилиш жараёни рўй беради. Яъни «тарихий шахснинг фольклор образига айланишида халқ идеали, қаҳрамонликни ўзида тажассум қилган янги шахсни ижод қилиш ҳаваси, истаги ҳам ҳал қилувчи роль бажаради»¹⁶. Бу ҳолат ривоятларнинг юзага келишига сабаб бўлган асосий омиллардан биридир. Ривоят айниҳати, яъни воқеликни ҳаётини уйдирма воситасида акс эттириш хусусияти билан миф ва афсонадан фарқланади. Шунинг учун ҳам олимлар ривоят асосида тарихий ҳақиқат ётади деб таъкидлайдилар.

Диссертациянинг «**XIX аср қорақалпоқ ёзма адабиётида қўлланилган миф ва ривоятларнинг кўринишлари**» деб номланган иккинчи бобида ўрганилаётган давр шоирлари асарларида қўлланилган мифлар икки гуруҳ, яъни исломгача мавжуд бўлган ва ислом дини билан боғлиқ мифларга ажратилган, уларнинг миллий поэтик тафаккур ва бадий ифода тақомилида тутган ўрни очиб берилган.

XIX аср қорақалпоқ шоирлари ўз асарларининг ғоявий мазмунини чуқурлаштириш, бадий анъаналарни янада бойитиш мақсадида халқ оғзаки ижоди намуналари, шу жумладан, мифологик сюжетлар тизими ва образлар оламидан, мифопоэтик ифода усулларида ўринли ва унумли фойдаланганлар. Натижада XIX аср қорақалпоқ шеъриятида диний, мифологик, фольклор қатламлари пайдо бўла бошлади. Бу, ўз навбатида, давр шеъриятининг ғоявий-бадий жиҳатдан бойишига, тасвир объекти ва тимсоллар силсиласининг кенгайишига катта таъсир кўрсатди. Негаки «ёзма адабиёт билан фольклор орасидаги ижодий алоқалар ўзига хос анъана бўлиб, муайян эстетик қонуниятлар атрофида рўй берадиган табиий жараёндир. Ушбу ижодий алоқалар натижасида халқ оғзаки бадий ижодида юзага келган ўнлаб сюжет, мотив, образ, мавзу ва бадий деталлар ёзма адабиётга кўчиб, ижодкорнинг бадий мақсади ҳамда поэтик маҳоратига боғлиқ ўзига хос кўринишда талкинлаша бошлайди»¹⁷. Шу сабабли XIX аср қорақалпоқ шеъриятининг Кунхожа, Ажиниёз, Бердақ ва Ўтеш каби вакиллари ўз асарларида салмоқли ижтимоий аҳамиятга эга масалаларни ўртага ташлаб, жамият аъзоларининг фаровон яшаши, ижтимоий адолатсизлик ва зулмни тугатиш ҳақидаги ғояларини реалистик йўсинда ифодалашда, ҳаётини образлар ёрдамида акс эттиришда мифологик тимсол ва сюжетлардан самарали фойдаланганлар. Мифологик образлар истифодаси орқали тарихни, замоннинг ижтимоий аҳволини объектив шароит билан алоқадорликда акс эттирганлар, халқнинг умумий маънавий олами ва орзу-армонларини ифодалаганлар.

Мифларнинг мазмуни ва ғоявий йўналишлари одамларнинг дунёкараши, жамиятга муносабати, қолаверса, борлиқ ҳодисалари ҳақидаги тушунча-

ларининг ўсиб бориши натижасида ўзгара борган. Қадимги мифлар кейинги давр тушунчаларига қўшилиб, уларнинг таъсирига тушган, қайта ишланиб, кейинги давр талабларига мослаштирилган, уйғунлаштирилган. Масалан, анимизм, тотемизм, фетишизм эътиқодларига боғлиқ ҳолда пайдо бўлган мифларнинг аксарияти ислом дини таъсирида ғоявий, сюжет ва образлар тузилишига кўра қайта ишланиб, араб-ислом мифологияси анъаналарига бўйсундирилган. Ислом динига қадар мавжуд бўлган мифларнинг турлича кўринишлари XIX аср қорақалпоқ шоирлари ижодида кўп учрайди. Хусусан, Кунхожанин «Туя экансан» шеърида халқ тушунчасида чорвадорлар пирлари (ҳомийлари) сифатида тасаввур қилинувчи Чўпон ота, Йилқичи ота, Занги бобо сингари мифологик образлар иштирок этган. Бу образларнинг асл манбаи табиат ҳодисаларини персонафикациялаш натижасида келиб чиққан культ мифларига, яъни мифологик кучлар одамларга мол боқишда, экиндан мўл ҳосил олишда ёрдам беради, ҳар касбнинг пири (худоси), ҳомийси бўлади, деган эътиқод устуворлик қилган даврларга бориб тақалади.

Диссертацияда исломгача мавжуд бўлган мифларнинг турли хил тип ва кўринишлари, уларнинг поэтик стилизацияси ва бадий матндаги синтезлашиш жараёни билан боғлиқ назарий масалалар Ажиниёз ва Бердақ асарлари мисолида батафсил таҳлил қилинган.

Ўзининг халқона шеъриятида руҳият манзараларини бор эврилишларию қарама-қаршиликлари билан рангдор образлар орқали тасвирлай олган Ажиниёз воқелик моҳиятини миллий фольклор анъаналари, жумладан, мифологик тасаввурларни поэтик матн структураси билан заргарона уйғунлаштира билган:

Өәелха дүньяға келди Банижан,
Елли мың жылдан соң пәний демишлер,
Инси-жинси, жанлы-жансыз бар инсан,
Адам – кәрўан, дүнья – сәрўан демишлер¹⁸.

Ажиниёзнинг «Демишлар» асари тугал мифологик талқин асосига қурилган. Сюжет ва образ яхлитлашган бу асарда борлиқ олам мавжудлигининг жумбоғи, ҳаётнинг ибтидоси ва интиҳоси, умрнинг фонийлиги мифологик тасаввурлар фонида фалсафий умумлашма ҳолида талқин қилинади. Бу ҳолат, биринчидан, мифологик тасаввурларнинг кўпқатламлилиги ҳосиласи бўлса, иккинчидан, мифологизмларнинг бадий вазифадошлик функцияси кенгайиши, учинчидан, фольклор ва ёзма адабиёт ўртасидаги жанрлараро муносабатларнинг ижодий уйғунлиги билан изоҳланади.

XIX аср қорақалпоқ шоирлари ўз асарларида ислом дини билан боғлиқ диний-мифологик образлар ва сюжетлардан ҳам кенг фойдаланганлар. Биз бундай мифологизмларни «диний мифлар» деб атадик. Масалан, Бердақнинг «Шажара» асари дастлаб ислом динига боғлиқ бўлган мифлар талқини билан бошланади. Бердақ шажарасининг бошқа шажаралардан фарқли томони ҳам даставвал шунда кўринади. Маълумки, Бердақча битилган шажаралар

¹⁶ Баймуратов А. Тўрқмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. – Ашгабат: Ылым, 1982. – Б.6.

¹⁷ Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона нашриёти, 2006. – Б.6-7.

¹⁸ Ажиниёз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – Б.182.

сюжети Одам Ато ҳақидаги ривоятни нақл қилишдан бошланиб, сўнг туркий халқлар таркибидаги турли уруғ ва қабила атамаларининг келиб чиқиши хусусида маълумот берувчи этногенетик ривоятлар келтирилади (Фазлуллох Рашид ад-диннинг «Жомеъ ут-таворих», Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи», Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк», «Шажараи тарокима» асарларидаги шажаралар каби). Қорақалпоқ шоири Бердак эса ўз «Шажара»сини Муҳаммад алайҳиссаломнинг меърожга чиқиши тўғрисидаги ҳикоя билан бошлаган:

Рәсиуллила бурак миниб,
Қабы Қаўсейн барған екен,
Куда менен рази айтысып,
Ҳақ дийдарын көрген екен¹⁹.

Шоир мазкур шеърда Муҳаммад алайҳиссалом образини тасвирлар экан, пайғамбарнинг мифологик Бурак отини миниб, Арши аълога кўтарилгани хусусидаги ривоят сюжетида ўринли фойдаланган. Бунда муаллифнинг араб-ислом мифологиясидаги меърож мифига асосланганлиги кўринади. Бердакнинг «Шажара» асарида Муҳаммад пайғамбар ҳақида гап бориши бу, биринчи навбатда, ислом дини билан боғлиқ ривоятларга хос образлар шоир ижодига катта таъсир кўрсатганини, иккинчидан, туркий шажаранавислик анъанасида муайян халқнинг келиб чиқиши тўғрисидаги этногенетик моҳият касб этувчи ривоятлар талқинининг исломий эътиқод таъсирида ўзгаришга учраганлигини аён этади. Демак, Бердак мазкур асарда араб-ислом фольклоридаги меърож мифини ўзига хос тарзда поэтик интерпретация қилади.

Шоир Бердак ўз достонида диний ривоятларнинг анъанавий персонажи хисобланган Муҳаммад пайғамбар образини бадий талқин қилиш билан бирга тўрт чориёр ҳақидаги эпик сюжетлардан ҳам самарали фойдаланади:

Гул йўзлари шамси камар,
Әбиўбәкир, хазирети Омар,
Осман, Әлий, төрт чаҳаряр,
Пайғамбердин йараны екен²⁰, –

деб Абубакир, Умар, Усмон, Али номларини тилга олиб ўтади. Ислом дини билан боғлиқ ривоятларнинг персонажлари саналган бу образлар аслида тарихий шахслар бўлиб, араб халифалигини бошқарган дастлабки ҳукмдорлардир. Кейинчалик уларнинг номи пайғамбар саҳобалари – тўрт чориёр сифатида фольклор асарларига ўтиб, тарихий ривоятларнинг қаҳрамонига айланган. Бердак мазкур диний ривоятлар орқали ўзининг ислом динига бўлган муносабатини билдирган ҳамда бутун қорақалпоқ халқининг ислом динига бўлган эътиқоди, Муҳаммад пайғамбар ва унинг саҳобаларига ҳурмат-эътиборини ифода эта олган.

Диссертацияда Ажиниёз ва Бердак асарларида фойдаланилган диний ривоят персонажлари, мотивлари ҳамда бошқа сюжет унсурлари хусусида тегишли маълумотлар берилган, зарур ҳулосалар чиқарилган.

¹⁹Бердак. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – Б.273.

²⁰Бердак. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – Б.273.

Диссертациянинг «Бердак эпик асарларида мифлар ва ривоятларнинг қўлланилиши» деб номланган учинчи бобида миф ва ривоятларнинг поэтик матн композицион структурасидаги ғоявий-бадий вазифалар айна ижодкор дostonлари мисолида таҳлил қилинган.

Бердакнинг «Шажара» достонида туркий халқлар адабиётининг қадимий адабий жанрларидан бири шажара яратиш анъанаси маҳорат билан ривожлантирилган. Шажара алоҳида поэтик тизим ва ўзига хос хоссалари билан ажралиб турадиган жанрдир. Унда муайян халқ, қабила, қавм ва уруғларнинг келиб чиқиши, ҳукмдор ҳамда бошқа номдор кишиларнинг оилавий анъаналарининг туб илдизлари халқ орасидаги миф, ривоят ва тарихий воқеликни акс эттирувчи оғзаки ҳикоялар сюжетида фойдалангани орқали бадий акс эттирилади. Бердакнинг «Шажара» достони назм йўлида ёзилган бўлиб, асарда баён қилинган воқеа-ҳодисалар ва персонажларнинг айримлари тарихийлик хусусиятига эга. Шу билан бирга шоир мифологик сюжет ва образлардан ҳам кенг фойдаланган.

Бердак «Шажара»сида учрайдиган мифологик сюжет, образ ва мотивлар ҳақида бир қатор муаллифлар ўз тадқиқотларида муҳим фикр-мулоҳазаларни билдириб ўтишган²¹. Уларнинг ҳар бири ўз олдига қўйган мақсад ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда масалага ёндашган. Биз эса тарихий воқеалар ва шахсларнинг фольклорлашган вариантларини Бердакнинг эпик асарларида қандай ва қайси мақсадларда қўлланилганини таҳлил қилдик. Бердак, албатта, ўз асарларида образлардаги у ёки бу хусусиятни бўрттириш, бадий ифода ва ғоянинг халқчиллигини таъминлаш учун миф ва ривоятларга мурожаат қилган. Мазкур бобда биз Бердакнинг «Шажара» достони билан бирга «Амангелди», «Айдос баба», «Ерназар бий», «Хоразм» дostonларида айна муаммонинг қандай акс эттирилганини ҳам тадқиққа тортдик.

Бердакнинг «Шажара» асарида Чингизхон таваллуди билан боғлиқ эпик сюжетдан ҳам фойдаланилган. Шоир нақл қилган ривоятга кўра Чингизхон ғайритабий йўсинда дунёга келади. Эпик қаҳрамоннинг ғайритабий туғилиши (онасининг нур, кўпик ва бошқа нарсалар воситасида ҳомиладор бўлиши) қадимги даврлардаги тотемистик мифларга хос анъанавий мотивлардан биридир. Бу жаҳон фольклори ва адабиётида кенг тарқалган, яъни сайёр характерга эга бўлган анъанавий мотивлардан биридир. Диссертацияда Чингизхоннинг туғилиш мотиви, умуман, қаҳрамоннинг ғайритабий таваллуди мотиви хусусидаги бадий асарларни қиёсий таҳлил

²¹Муртазаев А. Классикамыздың бийик шыңы // Бердак. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – Б.23-24; Бахадирова С. Бердак шығармаларында мифлер // Бердак ҳаққында сөз. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987; Мақсетов Қ. Бердак творчествосының үйренилиуи. «Шежире»сининг халықтығы // Бердак ҳаққында сөз. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987; Мақсетов Қ. Бердактың «Шежире»синдеги рәўиятлар // Әмиўдорья. – №9-10. – Нөкис, 1987; Пахратдинов Ә. Бердак шайырдың досталық шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987; Хошнйизов Ж. Бердактың «Шежире»синдеги бир сюжет туўралы // Әмиўдорья. – №6. – Нөкис, 1987; Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы – тарийхый дәрек. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1994. – Б.104-164; Утамбетова А. Бердакнинг «Шажара» достонида фольклористик ва реалистик тасвир усулларининг қўлланиш хусусиятлари: Филол. фан. ном. дисс. автореф. – Нукус, 2011.

қилиш билан бирга, бу мотив тадқиқига доир бир қатор ишларга муносабат ҳам билдирилган.

Шунингдек, Бердақнинг «Шажара» достонида қорақалпоқ халқи, уруғлари генезиси, шаклланиши тарихи ҳам мифологик ва ривожий сюжет, образлар орқали бадий акс эттирилган. Бердақ бу билан қорақалпоқ уруғларининг бирлашиб, халқ сифатида шаклланиш жараёнини кўрсатади ва унинг бошқа халқлар билан бирга тенг ҳуқуқда, баҳамжихат, дўстликда яшаши ғоясини илғари суради.

Бердақнинг эпик асарларида халқ оғзаки ижодида хос тарихий ривоятлар ҳам муайян даражада ўз ифодасини топган. Хусусан, унинг «Хоразм», «Амангелди», «Айдос баба», «Ерназар бий» асарларида халқ ривоятлари асосида тарихий шахслар ҳаёти ва тарихий воқеликнинг турли кўринишлари бадий акс эттирилган. Айтайлик, Бердақнинг «Амангелди» достони қорақалпоқ халқининг XVIII асрда яшаб ўтган ботирлари, тарихий шахслар бўлмиш Асан оталиқ ва Амангелди саргузаштларига бағишланган асардир. Бу асарда XVIII асрнинг иккинчи ярми Қўқон хонлигида халқ норозилиги туфайли юзага келган қарама-қаршиликлар, хон ва бекларнинг зулми ва зўравонлигига қарши отланган халқ ҳаракати тасвирланган. Амангелди ушбу норозилик ҳаракатларининг иштирокчиси бўлган тарихий шахснинг достонда тасвирланган бадий образидир. Аммо шоир Амангелди ҳақида халқ орасида кенг тарқалган тарихий ривоятлардан фойдаланиб, унинг янгича образини яратган. Бу образ ўз моҳиятига кўра халқ эпосларидаги эпик қаҳрамонлар тимсолига яқин тасвирланади. Шоир бундай образнинг бадий қиёфасини ўзи яшаган давр муаммолари билан боғлиқ хусусиятлар билан безайдики, натижада қаҳрамон образининг халқчиллиги таъминланиши билан бирга, асарнинг ғоявий салоҳияти ҳам ошади. Халқ манфаати учун курашган бундай фидойи кишилар образини яратиш Бердақ замонида кенг тарқалган бадий-эстетик ағъана эди. Шу боис у халқ қаҳрамони Амангелди образини фольклорга хос бадий услуб, оҳанг ва бўёқлар билан таъминлайди:

Көрип тамаша қылығыз,
Не ажайып палъан келди.
...Барып душпанды өлтирди,
Геллесин кесип келтирди,
Мөрдлигин журтқа билдирди,
Арыслан туўған Амангелди²²,—

каби мисраларда Амангелдининг қуч-ғайрати, довюраклиги ва абжирлиги ағъанавий истиоравий усул ҳамда воситалар билан бадий талқин этилади, улуғланади. Шунингдек, асарда халқ ривоятларидаги адолат ва ноҳақлик, яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик тушунчалари орасидаги мангу кураш мотивлари ҳам фольклорга хос баён усулида акс этади. Таъкидлаш жоизки, шоир ривоят унсурларидан бағоят ўринли ва самарали фойдаланади. Хусусан, Амангелди ҳақидаги халқ ривояти, бир жиҳатдан, маълум даражада

тарихий воқеликка мос келса, иккинчи томондан, қўлланилатган ривоятга хос сюжет ва образлар шоирнинг бадий ҳукми — асарнинг бош ғоясини намоён қилиш ҳамда давр ҳақиқатини ифодалашда муҳим омил вазифасини ўтаган.

Шунингдек, диссертацияда «Айдос баба», «Ерназар бий», «Хоразм» достонларида қўлланилган ривоят унсурлари — сюжет, эпизод, образ ва мотивлар ҳам конкрет матн таҳлили асосида ўрганилган, улар ҳақида тегишли хулосалар чиқарилган.

Хулоса қилиб айтганда, Бердақнинг бир қатор эпик асарларида қорақалпоқ халқининг тарихи, турмуш тарзи ва давр ижтимоий воқелиги билан боғлиқ қўлаб ривоятлардан юксак маҳорат билан фойдаланилган. Уларга ҳам тарихий, ҳам бадий ижод нуқтаи назаридан ёндашиб, ўз даври учун долзарб саналган ижтимоий адолат, бағрикенглик ва миллий озодлик каби умуминсоний ғояларни бадийят мезонларига мувофиқ тарзда тараннум эта олган.

Диссертациянинг «XIX аср қорақалпоқ шеъриятида қўлланилган мифлар билан ривоятларнинг бадий хусусиятлари» деб номланган тўртинчи бобида тадқиқот объекти бўлган қорақалпоқ шоирларининг лирик шеърларидаги миф ва ривоятларнинг асар бадийятини таъминлашдаги вазифаси масаласи ўрганилган.

XIX аср қорақалпоқ шоирлари, хусусан, ишда асарлари таҳлилга тортилган сўз усталари халқ оғзаки ижоди ағъаналари доирасидан чиқиб, ижодий индивидуалликлари билан миллий адабиёт тараққиётини таъминлаганлар. Улар ўз ижодида оғзаки шеъриятнинг поэтик ағъаналаридан, оғзаки ижод жанрлари имкониятларидан, айниқса, фольклорга хос образлар силсиласи, сюжет ва мотивлар таркиби, поэтик тасвир воситаларидан кенг фойдаланганлар. Оғзаки ижод намуналарининг у ёки бу унсурларини ўзлари яшаган давр руҳида поэтик интерпретация қилиб, халқ маънавий олами, руҳияти ва ағъаналарини, давр воқелигини турли ракурсларда бадий таҳлил қилишнинг муҳим поэтик воситаси сифатида кенг қўлланганлар. Натижада XIX аср мумтоз шеъриятида қорақалпоқ мифологияси ва халқ ривоятларига хос материаллар бадий ижод имкониятларини кенгайтирувчи, асарнинг ғоявий мазмунини ойдинлаштирувчи омилга айланди. Миф ва ривоятлар XIX аср қорақалпоқ шеъриятида фольклор асарларидагидек олам ҳақидаги тушунчалар ва уларни бадий тасвирлашнинг синтези сифатида эмас, балки дунёни бадий идрок қилиш ҳамда образ яратиш усулларидан бирига айланди. Биз XIX аср қорақалпоқ шеъриятида қўлланган мифологизм ва халқ ривоятлари асосида юзага келган фольклоризмларни ушбу қонуниятлардан келиб чиқиб таҳлил қилдик.

Бинобарин, Ажиниёз ва Бердақ каби шоирларнинг лирик асарларида эсхатологик ва антропологик мифларнинг сюжет ва образлари тез-тез назарга тушади. Уларга асарда маълум бир бадий-эстетик вазифа юклатилади, албатта. Айтайлик, Ажиниёз ўзининг:

²²Бердақ. Сайланды тығармалары. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1997. — Б.112.

Ақыр бир кун болар акырзаманы,
Исрапыл сургини йыкарлар дагы —
(«Бўлмаса»)

мисраларида охирзамон белгилари — Исрофил сурининг овози остида довул туриб, тоғлар қулаши, ер юзаси кафтдек текисликка айланиши, тарих бутунлай унутилиши каби диний-мифологик тасаввурлар акс этган.

Маълумки, Ислом мифологиясига кўра ер юзида ҳаёт тугаб, қиёмат қойим бўлиши ҳақида Исрофил фаришта сурининг чидаб бўлмас даражадаги кучли овози хабар беради. Сурнинг даҳшатли овозидан қурраи замин ларзага келиб, тоғлар қулайди, осмон ёрилади, денгизлар тошади²³. Ажиниёз ислом мифологиясида кенг тарқалган мазкур асотирни бадий талқин этиб, унга ўзининг дунё тўғрисидаги тушунчалари ва ички кечинмаларини омукта қилган ҳолда ўз асарида кучли эмоционал рух бахш этади.

Эсхатологик мифларнинг асар сюжетида мувофик ўринларни Бердак шеърларида ҳам кузатиш мумкин:

Бердак дер, сөзимди айтып кетейин,
Бақ болмаса, қор омирди нетейин,
Болмаса дуньяни қарап етейин,
Қане, маған Исрапылдың сурын бер!²⁴ —

сингари мисраларда шоир ўзи яшаган замондаги адолатсизликлардан норозилик қайфиятини Исрофилнинг сури ҳақидаги мифологик инончлар талқини воситасида изҳор этади. Мисралар замирида салмоқли ижтимоий фикр юзага келишида Исрофил сури ҳақидаги миф муҳим композицион вазифа бажарган.

Кўринадики, XIX аср қорақалпоқ шоирлари Қунхожа, Ажиниёз, Бердак шеърларида истифода қилинган миф ва асотирнинг лирик ҳамда эпик образ яратишдаги иштироки жуда муҳим структурал аҳамият касб этган. Шунингдек, мазкур ижодкорлар асарларидаги мифологик сюжет, образ ва деталлар лирик қаҳрамоннинг ҳис-туйғулари, дунё ҳодисаларига нисбатан фалсафий қарашларини ўқувчиёки китобхон қалби ва шуурига етказишнинг бадий воситаси вазифасини ўтайди.

XIX аср қорақалпоқ шоирлар лирикасида халқ оғзаки ижодининг етакчи жанрларидан саналган ривоятларнинг анъанавий образлари ва ғоявий мазмунини ижодий ўзлаштиришга интилиш сезилади. Улар ўз ижодида, юқорида таъкидланганидек, фольклорга хос элементларни бутунча, тайёр ҳолда эмас, балки мазмунни чуқурлаштириш ва поэтик стилизация қилиш орқали эмоционал таъсирчанликни кучайтириш, асар бадий савиясини ошириш воситаси сифатида фойдаланишган. Хусусан, Ажиниёзнинг «Йўқдир» шеърида:

Мен айлесем бир-бир баян,
Паный ермиш ошбу жаҳон,
Искендер, Рустами дэстан,
Ол ҳам тири йуран йокти²⁵.

²³ Ислам. Справочник. — Т., 1989. — Б.167-223.

²⁴ Бердак. Сайланды шығармалары. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1997. — Б.24.

Искендар Зулқарнайн киби даўранлы,
Ҳазирети Сулайман киби парманлы... —

(«Бардур»)

каби мисраларда Искандар Зулқарнайн ва Сулаймон номларини тилга олиш биланок бу тарихий шахслар тўғрисидаги ривоятларга ишора қилинади. Аслида тарихий шахслар ҳисобланган Искандар (Александр Македонский), Сулаймон пайғамбар халқ ривоятларида ўзининг тарихий шахс сифатидаги моҳиятини йўқотиб, фольклор асари қаҳрамонига айланиб кетганлиги барчага маълум. Ажиниёз ўз асарида Искандар, Рустам, Сулаймон сингари халқ оғзаки ижодида хос анъанавий образлардан фойдаланиш орқали инсоф, қаноат, яхшилик ва бошқа фазилатларни улуғлаб, уларни ўқувчи онгига муҳрлашга интилади.

Қорақалпоқ шеърларида Шарқ халқлари фольклори ва ёзма адабиётида кенг тарқалган саҳийлик ва мурувватлилик тимсоли — Ҳотамтой, зикналик, очқўзлик рамзи бўлган Қорун образлари ҳам тез-тез учраб туради. Улар яхшилик ва ёмонлик, иймон ва иймонсизлик, инсоф ва виждонсизлик, саховатлилик ва ҳасислик хусусидаги халқнинг этик тушунчаларини бадий инкишоф этиш учун қўлланилади. Масалан, Ўтеш шоирнинг «Шарманда» шеърида:

Сендей боп Қарунбай өтти,
Ҳайран болып жылап кетти,
Малы-мүлкін ўайран етти,
Сондай боларсаң, шерменде²⁶;

дея халқ ривоятидаги Қорун образидан фойдаланади. Кўринадики, шеърда ҳасис, ҳеч кимга нафи тегмайдиган нафс бандаси, бойлик қули, худбин Қорунбой сиймоси орқали ўзининг ҳаёт ва жамият, кишилар ўртасидаги муносабатлар, дунё ва моддий бойликнинг ўткинчилиги ҳақидаги умуминсоний ғоя ва фикрлари ўртага ташланади. Қорунбой одамларни ишлатиб, меҳнатига яраша ҳақ тўламайдиган мунофиқ кимса сифатида тасвирланади. Бу дунёда инсондан фақат эзгу амал, яхши ном қолиши ҳақидаги ҳақиқат мазкур образ орқали ифодаланади. Асардан муаллиф чиқарадиган бадий хулоса — ғояни бир-бирини инкор этмайдиган қарама-қарши тушунчалар синтези воситасида намоён қилади. Қорун образи ва у билан боғлиқ адабий умумлашмалар Бердак, Ажиниёз асарларида ҳам ана шу мақсадлар ифодаси сифатида қўлланилганини кузатиш мумкин.

ХУЛОСА

«XIX аср қорақалпоқ шеърларида мифлар ва ривоятларнинг қўлланилиши» мавзусидаги докторлик диссертацияси бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Миф ва ривоятларнинг келиб чиқиши, жанрий белгилари бўйича назарий масалалар жаҳон адабиётшунослигида анча мунозарали

²⁵ Эжинияз. Танламалы шығармалары. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1994. — Б.15

²⁶ Ўтеш тайыр. Танламалы шығармалары. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1978. — Б.32.

муаммолардан бири бўлиб келди. Қадимда одамлар ўзига тушунарли бўлмаган табиат ҳодисалари замирида илоҳий куч мавжуд деб билган, бу илоҳий кучларга эътиқод қилган, сизинган. Мазкур эътиқодлар асосида олам ва ундаги ҳодисалар ҳақида дастлабки эътиқодий қарашлар, тушунчалар тизими, яъни мифлар пайдо бўлган. Демак, мифлар қадимги одамларнинг бутун олам ҳақидаги энг содда ва фантастик қарашларининг сўз воситасида хикоя қилинган шаклидир.

2. Жаҳон фольклоршунослигида мифларни мавзу ва мазмунига кўра таснифлаш, муайян типларга ажратиш ҳануз мунозарали масалалардандир. Бизнингча, миллий адабиётимизда, хусусан, XIX аср қорақалпоқ шеърлятида қўлланилган мифларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

1) этиологик мифлар; 2) антропологик ва этногенетик мифлар; 3) космогоник мифлар; 4) культ мифлари; 5) таквимий (календарь) мифлар; 6) эсхатологик мифлар.

3. Мифларнинг жанрий хусусиятлари (мифларнинг фольклор жанри бўла олиши ёки йўқлиги) жаҳон фольклоршунослиги ва адабиётшунослигидаги мунозарали муаммолардан биридир. Биз дунё фольклори ва адабиёти ютуқларини ўрганиш орқали халқ оғзаки ижоди намуналари пайдо бўлиши, аввало, мифлар билан боғлиқ, деган хулосага келдик. Негаки мифларнинг у ёки бу унсурини қўллаш орқали ёзма адабиётда мифологизациялашган асарлар пайдо бўлган. Халқ ижодида бўй кўрсатган мифологик тушунчалар қайта ишланиб, ёзма адабиётнинг бадий салохиятини оширишга хизмат қилган. Бу жараён (қайта ишланиш, тўлдирилиш) фольклор намунасининг бадий тақомилини, яъни анъанавий фольклор жанрларининг тарихий эволюциясини таъминловчи омиллардан бири ҳам бўлиши мумкин. Демак, миф фольклор жанрларининг пайдо бўлишига имкон яратиб, қоришиш, қўшилиш жараёнини бошидан кечирса ҳам, оғзаки ижоднинг эпик турига мансуб жанр сифатидаги хусусиятларини саклаб қолади.

4. Ривоятларнинг дастлабки намуналари тарихий воқеа-ҳодисалар ёки реал ҳаётда яшаб ўтган шахслар фаолияти ҳақидаги оғзаки хикоя ва хангомаларнинг ровийлар репертуарига ўтиши натижасида юзага келган. Масалан, ривоятга асос қилиб олинган муайян образнинг прототиби реал ҳаётда мавжуд бўлган. У қилган қаҳрамонликлар, жамият манфаати йўлидаги курашлари халқ хотирасида қолади. У ҳақидаги оғзаки нақллар авлоддан-авлодга ўтиш асносида қайта ишланади, ривоятга асос бўлган реал воқеа бадий ишлов натижасида фольклор асари сифатида шаклланади. Натижада ривоятда номи анъанавийлашган тарихий шахс образи эндиликда халқ эпик қаҳрамонига айланади. Мана шу ҳолатда тарихий шахснинг фольклор образига айланиш жараёни рўй беради. Ривоятларнинг юзага келишига сабаб бўлган асосий омиллардан бири шудир.

5. Қорақалпоқ фольклоршунослиги ҳамда адабиётшунослигида ривоятларнинг жанрий табиатини аниқлаш, номлашда баҳс-талаш, бир-бирига қарама-қарши қарашлар ҳам мавжуд. Биз мазкур масалани атрофлича ўрганиб

чиқиб, тарихий воқеа, тарихий шахс, тарихий жой ҳамда белгиларни ифодалайдиган хикояларни «ривоят» дейишни маъқул кўрдик.

6. Таъкидланганидек, ривоятлар мазмун-мундарижасига кўра бир неча типларга бўлинади. Биз тадқиқотда XIX аср қорақалпоқ шоирлари асарларида тарихий, топонимик, диний ва этнонимик ривоятлар мавжуд эканлигини аниқладик. Кунхожа, Ажиниёз, Бердак, Ўтеш ва бошқа шоирлар қаламига мансуб асарларда ривоятларнинг тематик-мазмуний хилларининг учраши, уларнинг қўлланилиш мақсади ва сабабларини очиқ бердик.

7. Мифнинг ёзма адабиётга ўтиш (трансформация) жараёни фольклор намуналари орқали амалга ошади. Демак, фольклорда яшаб келаётган миф қайта ижодий ишлов орқали ёзма адабиётга ҳам ўтган. Жаҳон адабиётшунослик фанида эътироф қилинганидек, миф фольклорнинг алоҳида бир жанри сифатида қаралиб, ёзма адабиётнинг пайдо бўлишига, ривожланишига улкан таъсир қилган, кейинчалик адабий образни бойитиш, муаллиф ғоясини чуқурлаштириш, бадийликни кучайтириш воситаси сифатида қўлланилган.

8. XIX аср қорақалпоқ шеърлятида мифологик образлар ва сюжетлардан унумли фойдаланилган. Мифологик образларнинг аксарияти асрлар бўйи халқ онгида яшаб, маълум маънода анъанага айланган образлар сифатида ёзма адабиётга кириб келган. Мифларнинг табиати қадимги давр кишилари дунёқараш, ижтимоий-маданий тушунчалари натижасида шаклланилишига сабабли XIX аср қорақалпоқ шеърлятидан ўрин олган мифологик материалларни исломгача мавжуд бўлган архаик мифлар ва араб-ислом мифологияси таъсирида шаклланиган ўрта аср мифлари тарзида икки гуруҳга бўлиш мумкин.

9. Мазкур давр шеърлятида анимистик, тотемистик, фетишистик ва бошқа қадимий давр мифологик тушунчаларининг излари сақланиб қолган. Аммо улар тарихий тараққиёт тақозоси билан ўзгариб, ўша ижтимоий муҳитга мослашган, кейинги даврдаги диний қарашларга омухталашиб кетган. Бундай этиологик, антропологик, космогоник, этногенетик мифларнинг кўринишлари шеърлий асарларда бадий образ ва сюжет, деталлар сифатида қўлланилган. Мана шу миф кўринишларининг архаик шакли анимистик, тотемистик, фетишистик эътиқодлар асосида пайдо бўлиб, улар кейинчалик диний концепцияларга тарихий даврнинг сиёсий-иқтисодий, маънавий-маданий мазмунига уйғунлашиб кетган. Шу маънода Ажиниёзнинг «Демиллар» асари этиологик мифларнинг асл намунаси бўла олади. Унда олам ва одамнинг яратилиши ҳақида мусулмон халқлари орасида кенг тарқалган этиологик мифлар бадий талқин этилган. Бердакнинг «Хоразм» достонида эса антропологик мифлар, яъни илк одамнинг пайдо бўлиши ва унинг шажараси тўғрисидаги қадимий тасаввурлар ўз ифодасини топган. Шунингдек, Кунхонанинг «Туя экансан», Бердакнинг «Менга бер» шеърлярида қадимги мифологик персонажлардан ижодий фойдаланиган ҳолда асарларнинг ғоявий мазмуни теранлаштирилган.

10. XIX аср қорақалпоқ мумтоз шоирлари ижодида ислом дини билан боғлиқ мифологик сюжет, образ ва мотивлар ҳам ўз ифодасини топган. Биз бу каби мифологизмларни «диний мифлар» деб номлашни лозим топдик.

11. Кунхожа, Ажиниёз, Бердақ, Ўтеш шоирлар қадимги ёзма манбалардаги, халқ оғзаки ижоди намуналаридаги ривоятлардан турлича фойдаланишган. Масалан, Кунхожа китобхонни муайян воқеа-ҳодисадан хабардор қилиш мақсадида ёзма манбалардаги ривоятларнинг бир қатор сюжет унсурларини самарали қўллаган. Ажиниёз ва Бердақ асарларида қўлланилган ривоятга хос сюжет материаллари эса фақат баён қилиш эмас, балки шоирларнинг дарду қувончи, ҳис-ҳаяжонини ҳаракатга келтирувчи, ҳодиса ёки образга нисбатан индивидуал муносабат ифодасини кучайтирадиган бадий тасвир воситаси сифатида қўлланилган.

12. Қорақалпоқ мумтоз шеърлятида қўлланган миф ва ривоятларнинг бадий талқинини қиёсий-тарихий, қиёсий-типологик ва бадий таҳлил методлари асосида фундаментал тадқиқ қилиш шуни кўрсатдики, фольклор ва ёзма адабиёт ўртасидаги жанрлараро алоқалар XIX аср қорақалпоқ шеърлятида ўзига хос тарзда намоён бўла бошлаган. Бу давр адабиётида халқ наsrининг сюжет ва мотивлар таркиби, анъанавий образлар тизимининг поэтик интерпретацияси асосида қурилган мифологемалар ҳамда фольклоризмлардан фойдаланиш тамойили устуворлик қилади. Миф ва ривоятлар ижодкор бадий нияти ва ғоявий мақсадини рўёбга чиқариш воситасигина бўлиб қолмасдан, поэтик матннинг композицион қурилишини шакллантириш, давр воқелиги ва лирик қаҳрамон маънавий-руҳий кечинмаларини ифодалаш вазифасини ҳам бажарган.

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ ҚАСЫНДАҒЫ ИЛИМ ДОКТОРЫ ИЛИМИЙ
ДӘРЕЖЕСИН БЕРИЎШИ 14.07.2016. FI1.05.01 САНЛЫ
ИЛИМИЙ КЕҢЕС**

ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

КЕРУЕНОВ ТУРҒАНБАЙ АРАЗМЕДОВИЧ

**XIX ҲСИР ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА
МИФЛЕР ҲӘМ АҢЫЗЛАРДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ**

**10.00.03. –Қарақалпақ тили, қарақалпақ әдебияты
(филология илимлери)**

ДОКТОРЛЫҚ ДИССЕРТАЦИЯ АВТОРЕФЕРАТЫ

Нөкис қаласы – 2016-жыл

Докторлық диссертациясының темасы Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети қасындағы Жоғарғы аттестация комиссиясында 28.04.2016/ В2016.2.Г1453 – сан менен дизимге алынған.

Докторлық диссертация Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде орынланған.

Диссертация авторефераты төрт тилде (өзбек, қарақалпақ рус, англис) Илимий кеңес веб-бетинде (www.karsu.uz) хәм «ZiyoNet» мәлимлемес-тәлим тармағында (www.ziynet.uz) жайластырылған.

Илимий мәсләхәтши: Жаримбетов Курбанбай Қудайназарович
филология илимлериниң докторы, профессор

Рәсмий оппонентлар: Алламбергенов Кеңесбай
филология илимлериниң докторы, профессор

Каримов Баходир Нурметович
филология илимлериниң докторы

Бахадырова Сарыгүл
филология илимлериниң докторы, профессор

Жетекши мәкемес: Ургенч мәмлекетлик университети

Диссертацияның қорғалуы Қарақалпақ мәмлекетлик университети қасындағы 14.07.2016.Г1.05.01 - санлы Илимий кеңестин 2016-жыл «22» сәуірі күни саат 15-дағы мәжілісінде болып өтеди. Мәнзил: 230112, Нөкис қаласы, Ч.Абдиров көшеси, 1-жай. Тел.: (99861) 223- 59-25; факс: (99861) 223- 59-25; e-mail: karsu_info@edu.uz.

Докторлық диссертация менен Қарақалпақ мәмлекетлик университетинин Мәлимлемес-ресурс орайында танысуы мүмкин (1 сан менен дизимге алынған). Мәнзил: 230112, Нөкис қаласы, Ч.Абдиров көшеси, 1-жай. Тел.: (99861) 223- 59-25; факс: (99861) 223- 59-25. e-mail: karsu_info@edu.uz.

Диссертация авторефераты 2016 жыл «27» сәуірі күни тарқатылды. (2016 жыл «27» сәуірі дағы 1 санлы ресстр баяннамасы).

Ш.Н.Абдиназимов
Илим докторы илимий дәрежесин бериуши
Илимий кеңес баслығы, филол.и.д., профессор

Қ.Пахратдинов
Илим докторы илимий дәрежесин бериуши
Илимий кеңес хаткери, филол.и.к.

Ш.Н.Абдиназимов
Илим докторы илимий дәрежесин бериуши
Илимий кеңес қасындағы илимий семинар баслығы, филол.и.д., профессор

КИРИСИҮ (докторлық диссертацияның аннотациясы)

Диссертация темасының актуаллығы хәм зәрүрлиги. Хәзирги заман жәхән әдебияттануында жанрлардың жетилисиуи хәм типологиясы, әдебий байланыслар, жанрлар аралық байланыслар, атап айтқанда, фольклор хәм жазба әдебияттың өзине тән өзгешеликтери, көркем-эстетикалық принциптери, поэтикалық ой-пикирдин рауажланыуында тутқан орнын үйрениу хәм әдебияттың улыумаинсаный хәм миллий қәдириятларды сәулендириу дәрежесин бахалау бул тараудың рауажланыуын тәминлейтуғын әхмийетли факторлардың бири болып есапланады.

Мәмлекетимизде миллий ғәрезсизлик шарапаты менен ийгиликли дәстүрлеримизди қәстерлеу хәм жас әуладқа жеткеру мақсетинде елимизде жасайтуғын барлық халықлар, соның ишинде қарақалпақ халқының тарийхы, әдебияты, көркем өнери киби миллий қәдириятларды ҳақыйқатлық өлшеми негизинде хәр тәрәплеме изертлеу процесси басланды. Бул болса халықтың миллий рухы менен мәнәуиятын, мәдений-ағартыушылық әлемин хәм қәдириятларын өзинде жәмлеген халық ауызеки дәретиушилигин де бүгинги күн талаптары дәрежесинде хәр тәрәплеме терең үйрениуге шақырмақта. Себеби, «...хақыйқый тарийхты билмей турып өзлигинди билиу мүмкин емес»¹. Усы мәнисте жоғары мәнәуиятлы, дүньяқарасы кең әуладты тәрбиялаудың әхмийетли қуралы есапланған халық ауызеки дәретиушилиги менен көркем әдебияттың бай дәстүрлерин изертлеу хәзирги филологиялық изертлеулердин ең актуал бағдарларынан бири болып есапланады.

Қарақалпақ халқының әйемги тарийхын хәм мәденииятын өзинде жәмлеген фольклор өз рауажланыуы дауамында жазба әдебиятқа да тәсир өткерип келди. Атап айтқанда, миф хәм аңызлар эпикалық диффузия нәтийжесинде жазба әдебиятқа көшип, дәретиушилер тәрәпинен қайта исленип, шығарманың көркемливин асырды. Соның ушын халық ауызеки дәретиушилигинин жазба әдебияттың рауажланыуында тутқан орны, миф хәм аңызлардың жазба әдебиятқа өтиу процесси хәм ондағы атқаратуғын ұазыйпалары, дәретиушиниң миф хәм аңызларды қолланыудағы индивидуал шеберлиги сыяқлы мәселелерди жәхән әдебияттану хәм фольклортану иилиминин жаңа илимий концепциялары тийкарында талқылау лазым. Солай екен, жазба әдебиятта қолланылған мифлер хәм аңызлардың шығарма көркемливиндеги ұазыйпаларын анықлауда бул диссертация жұмысы үлкен әхмийетке ийе болады. Бул жағдай диссертация темасынын заманагөй әдебияттану иилими ушын актуал екенин дәлиллейди.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2016-жыл 13-майдағы ПФ-4797-сан «Алишер Науайы атындағы Ташкент мәмлекетлик өзбек тили хәм әдебияты университетин шөлкемлестириу ҳақында»ғы Пәрманы, сондай-ақ, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң 1998-жыл 13-январдағы 17-санлы «Алпамыс» дәстаны жаратылғанының 1000 жыллығын белгилеу ҳақында»ғы қарары, 1998-жыл 20-майдағы 220-санлы «Бердак (Бердимурат) Қарғабай улы тууылған күниниң 170 жыллығын белгилеу ҳақында»ғы

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йүк. – Т.: Шарқ, 1998. – 29-б.

караы, 1999-жыл 13-августтагы 389-санлы «Эжинияз Косыбай улы туулган күнүнүн 175 жылдыгын белгилеу хақында»гы караы, 2010-жыл 7-октябрдеги 222-санлы «2010-2020-жылларга мөлшерленген материаллык емес маданий мийрас объектлерин коргау, асырап-абайлау, үгит-насиятлау хэм олардан пайдаланыу бойынша Мамлекетлик багдарламаны тастыйыклау хақында»гы караы хэм усы багдарламаны эмелге асырууға тийисли баска да норматив-хуқыкый хужжетлерде белгиленген узыйпаларды орындау да усы диссертация жумысы белгили дарежеде хызмет етеди.

Изертлеудин республика илим хэм технологияларын раужаландыруудын тийкаргы багдарларына байланыслылыгы.

Усы изертлеу республика илим хэм технологияларды раужаландыруудын I. «Демократиялык хэм хуқыкый жамийетти манауйи-икрамлылык және маданий раужаландыруу, инновациялык экономиканы келипестеириу» баслы багдары тийкарында орынланган.

Диссертация темасы бойынша сырт еллердеги илимий-изертлеулерге шолуу². Миф хэм аңызлардын өзине тән өзгешеликлерин, мифология теориясы, фольклордын эпикалык жанрлар системасы, «мифологиялык мектеп» хэм «ритуал-мифологиялык мектеп»тин тийкаргы концепциялары менен олардын халык проза жанрларын үйрениуге багдарланган илимий изертлеулер жэхәнниң жетекши илимий орайлары менен жокары окуу орындары, сонын ишинде, University of Harvard, American Folklife Center, American Folklore Society, University of Pennsylvania (USA), University of British Columbia (Canada), University of Peking (Beijing), University of Kent at Canterbury, University of Essex (UK), Baltic Institute of Folklore (Эстония), Москва мамлекетлик университети, Россия Илимлер академиясының Жэхән әдебияты институты, Folklor Institutu (Әзербайжан), Алишер Науайы атындагы Ташкент мамлекетлик өзбек тили хэм әдебияты университети (Өзбекстан) нде алып барылмакта.

Фольклор хэм әдебият, халык доретиушилиги шығармаларының жазба әдебиятка тәсири, фольклоризмлердин сыпаттамасы хэм көркемлик узыйпаларын аныклауға багдарланган изертлеулер нәтийжесинде бир қатар, атап айтқанда, төмендеги илимий нәтийжелер алынған: жэхән халықлары әйемги мифологиялык ой-пикириниң келипесиуи хэм тарийхый раужаланыуының архаик, орта әсир мифологиясы және неомифологизм баскышлары анықланған (University of Harvard (USA); руухый-анализ методы тийкарында Орайлық Азия халықлары мифологиясының диффузиясы нәтийжесинде халык доретиушилигиниң әпсана, аңыз, ертеп хэм эпос жанрларына синип кеткенлиги дәлиленген (University of British Columbia (USA); ертедеги чин (қытай) мифологиясының генезиси, типологиясы, өзине тән өзгешеликлерин хэм Орайлық Азия халықлары көркем ой-пикириниң раужаланыуына тәсири мәселелери ашып берилген (University of Peking

(Beijing); қытай миф хэм аңызларының жазба әдебиятка тәсири анықланған (University of Oxford USA).

Жэхән фольклортаныуы менен әдебияттаныуында миф хэм аңыз жанрларының жазба әдебиятка тәсири үйрениу бойынша төмендеги баслы багдарларда изертлеулер жүргизилмекте: архаик мифология хэм оның эпикалык диффузиясы; миф хэм аңызлардын өзине тән өзгешеликлерин аныклау; миф хэм аңызлардын сыпаттамасын жаратуу; мифологиялык сюжет хэм мотивлер каталогын дүзиу; миф хэм оның жазба әдебиятка тәсири; салыстырма-типологиялык мифтаныу хэм мифология теориясын жаратуу.

Мәселениң үйренилу дарежеси. Жэхән әдебияттаныуы хэм фольклортаныуында миф хэм аңызлардын өзине тән өзгешеликлерин, әдебий-эстетикалык ой-пикирдин жетилисиуіндеги функционал-семантикалык орны сыяқлы мәселелер бойынша улыума теориялык тийкарда пикирлер билдирилген. Атап айтқанда, жэхән фольклортаныуда С.А.Токарев, Е.М.Мелетинский, М.И.Стеблин-Каменский, А.Ф.Лосев, О.М.Фрейденоберг, И.М.Дьяконов, өзбек фольклортаныуында Х.Зарифов, К.Имомов, Ғ.Акрамов, Б.Саримсоков, М.Жүраев, Ш.Шомусаров, У.Жуманазаров, Т.Хайдаров, туысқан түркий халықлар әдебияттаныуында Б.Үгал, С.Қасқабасов, А.Баймуратов, С.Қондибай, М.Сейидов, қарақалпақ әдебияттаныуында Н.Дәукараев, М.Нурмухаммедов, Қ.Мақсетов, Қ.Айымбетов, С.Бахадырова, Қ.Жәримбетов, Ж.Хошаниязов, К.Алламбергеновлардын илимий мийнетлеринде әхмийетли пикирлер ортаға қойылған. Бул тарауда доретилген фундаментал илимий жумыслар миф хэм аңыз жанрларының жетилисиу тарийхы менен теориялык өзгешеликлерине тийисли әхмийетли мәселелерди ашып беріуге бағышланған.

Хәзирге шекем миф хэм аңызлардын қарақалпақ жазба әдебиятында, атап айтқанда, XIX әсир қарақалпақ поэзиясында қолланылуы, олардын шығарманы көркемлеудеги орны хэм роли, хызмети, автордын индивидуал шеберлигин көрсете билиу қасийетлери арнаулы изертлеу объекти болмаған. Миф хэм аңызларға мине усындай көзқарастан жандасыу усы диссертацияның қарақалпақ әдебияттаныуында эмелге асырылған басқа изертлеулерден өзгешелигин көрсетеди. Диссертацияда 100 томлық «Қарақалпақ фольклоры» топламының 77-87-томларына киргизилген миф хэм аңызлардын тәбияты, оларда әйне усы жанрға тән теориялык өзгешеликлердин сәуленіуи хэм индивидуал доретиушилер тәрепинен халық прозасы жанрларына тийисли дереклердин пайдаланылуы сыяқлы мәселелер изертленген.

Мамлекетимизде жүргизилип атырған изертлеулер арқалы материаллык емес маданий мийрасларымызды қәстерлеу, асырап-абайлау, оларды үйрениу хэм үгит-насиятлау журтмыз келешеги болған жас әуладты миллий қәдириятлар тийкарында тәрбиялаудың әхмийетли факторларынан бири екенлиги нағыз хақықат болып табылады. Биз қол урған илимий изертлеу хэм усы жумысымыз тийкарында жәрияланған материаллар республикамыздағы илимий процесте үлкен әхмийетке ийе болып қалмастан,

²Диссертация темасы бойынша сырт еллердеги илимий-изертлеулерге шолуу: www.folkmyth.fas.harvard.edu, www.you.ubc.ca/ubc_programs, www.essex.ac.uk хэм баска да дереклер тийкарында таярланды. Lihui Yang. Handbook of Chinese Mythology. – New York: Oxford University Press, 2005

жас әуладтың миллий-мәнауий дүнъятанымын және де кеңейтиү, оларды халықпәрүарлық, ұатанпәрүарлық, дослық хәм ийгиликке садыклық рууында тәрбиялауға хызмет етиүи менен де характерленеди. Ол усы бағдарда әмелге асырылып атырған көп санлы жумыслардың бири сыпатында тәлим хәм тәрбиялық әхмийетке ийе. Себеби, халқымызға жүдә үлкен мәнауий-рууый кууат бағышлап киятырған миллий қәдириятларымызды кең көлемде талқылау хәм үгит-нәсиятлау аркалы жасларды мәнауий раўажланыўға қарай бағдарлайтуғын изертлеўлер дәретип, турмысқа енгизиү бәрқулла актуал, илимий-әмелий әхмийетин жоғалтпайтуғын ўазыйпалардан бири болып есапланады.

Диссертация темасының диссертация орынланған жоқары оқыў орнының илимий-изертлеў жумыслары менен байланыслылығы. Диссертация жумысы Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети илимий-изертлеўлер жобасының «Қарақалпақ әдебиятын үйрениү хәм әдебиаттаныўдың актуал мәселелери», «Қарақалпақ классикалық әдебияты хәм ғәрәсизлик идеясы» хәм «Хәзирги филология илиминин әхмийетли мәселелери» атамаларындағы илимий бағдарлары шеңберинде орынланған.

Изертлеўдин максети карақалпақ классикалық поэзиясында қолланылған миф хәм аңызлардың жазба әдебиятқа тәсирин Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм Өтеш шайырлардың көркемлеў шеберлиги менен байланыслы ҳалда мифтин көркем текстке диффузиясын анықлаўдан ибарат.

Изертлеўдин ўазыйпалары:

миф хәм аңызлардың теориялық тийкарларын белгилеў, тараў терминологиясын қәлиплестириү бойынша әмелий усыныларды ислеп шығғу;

ХІХ әсир карақалпақ жазба әдебиятының раўажланыў факторларын белгилеў, фольклор жанрларының көркем ой-пикир раўажланыўындағы тәсирин хәм орнын анықлау;

миф хәм аңызлардың өзине тән жанрлық өзгешеликлерин, тарийхый тийкарлары менен көркемлигин ашып беріу;

мифлердин генетикалық тамырларын анықлау, архаик мифологияның карақалпақ фольклорындағы эпикалық диффузиясына тән өзгешеликлерин анықлау;

жәхән әдебиаттаныўы хәм фольклортаныўының ең прогрессив концепциялары тийкарында карақалпақ мифологиясының жазба әдебияттағы көркем интерпретациясы нызамлылықларын тийкарлап беріу;

карақалпақ поэзиясында қолланылған миф хәм аңызлардың анализи тийкарында жанрлар аралық байланыслардың көркем-эстетикалық принциплерин белгилеу;

карақалпақ халық аңызларының дәректери, классификациясы хәм поэтикалық стилизациясын анықлау аркалы фольклоризмлердин өзине тән өзгешеликлерин хәм көркемлеў ўазыйпаларын ашып беріу;

әйемги түркий мифология дәстүрлери хәм орта әсир мифлеринин карақалпақ классик әдебиятында қолланылыў өзгешеликлерин анализлеу;

миф сюжетлери хәм мотивлеринин поэтикалық ўазыйпаларын анықлау аркалы жазба әдебияттағы мифологизмлердин тәбиятын тийкарлау, усыған байланыслы теориялық көзқарасларды алға сүриу;

миф хәм аңызлардың көркемлик-композициялық өзгешеликлерин хәм типологиясын салыстырыу;

Изертлеў объекти ХІХ әсир карақалпақ шайырлары – Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шайырлардың баспадан шығарылған лирикалық хәм эпикалық шығармалары, соның ишинде, Күножаның (1960, 1975, 1987), Әжинияздың (1965, 1975, 1988, 1994), Бердақтың (1977, 1987, 1993, 1997), Өтеш шайырдың (1978, 1997) жәрияланған таңдамалы шығармалары изертлеў объекти сыпатында таңланған.

Изертлеў предмети карақалпақ классик әдебиятының өзине тән раўажланыў өзгешеликлерин, фольклор хәм классикалық әдебият арасындағы жанрлар аралық байланыслар, миф хәм аңызлардың эпикалық диффузиясы, фольклор жанрларының типологиясы хәм миф теориясына тийисли дәреклер курайды.

Изертлеў методлары. Диссертацияда темасын баянлауда тарийхый-салыстырмалы, тарийхый-типологиялық хәм көркем-эстетикалық анализ методларынан пайдаланылды.

Изертлеўдин илимий жаңалығы төмендегилерден ибарат:

карақалпақ поэзиясындағы миф хәм аңызлардың генетик тамырлары анимизм, фетишизм, тотемизм сыяклы архаик ой-пикирлерге ушласатуғыны дәлилленген;

карақалпақ поэзиясында қолланылған мифологиялық образлар хәм мотивлердин ўакыяны баянлауда хәм лирикалық қахарманның ишки сезимлеринин миллий тәбиятын белгилеудеги поэтикалық ўазыйпалары анықланған;

миф хәм аңыз жанрлары эпикалық диффузиясының карақалпақ классикалық әдебиятының раўажланыўын белгилейтуғын көркем-эстетикалық принциптери белгиленген;

мифологизм хәм фольклоризмнин көркем шығарма халықшыллығын тәмийнлеу, композициялық дүзилсин пайда етиу, сюжет хәм мотивлер курамын байытыу сыяклы функционал-семантикалық өзгешеликтери ашып берилген.

Изертлеўдин әмелий нәтийжелери төмендегилерден ибарат:

миф хәм аңызлардың теориялық тийкарлары бойынша илимий көзқараслар жетилистирилген;

карақалпақ фольклортаныўы менен әдебиаттаныўында миф хәм аңыз жанрларына тийисли терминологиялық шатаслықлар сапластырылған, фольклортаныў терминлерин қолланыўға байланыслы мәселелерге мүнәсибет билдирилип, бир қатар атамаларға анықлық киргизилген;

карақалпақ поэзиясында қолланылған мифлердин сыпатламасы жаратылған хәм мифологиялық сюжетлердин тийкаргы типлери белгиленген;

миф ҳам аңызлардын каракалпак шайырлары дөретиўшилигинде қолланылыўын салыстырма-тарийхы анализлеў аркалы жазба әдебияттағы мифологизм ҳам фольклоризмлердин тәбияты белгиленген;

каракалпак поэзиясында қолланылған миф ҳам аңызлардын шығарма дүзилисиндеги композициялық ўазыйпалары, автордын дөретиўшилиқ мақсети ҳам услубын сәўлелендириўдеги орны анықланған;

фольклор ҳам жазба әдебияттағы жанрлар аралық байланыслар, атап айтқанда, миф ҳам аңызлардын жазба әдебиятта қолланылыўы, миф ҳам аңызлардын жазба әдебиятта қолланылыў дәрежеси, олардын дөретиўшилиқ процесинде атқаратуғын көркемлик ўазыйпалары бойынша пикир ҳам усыныслар ислеп шығылған.

Изертлеў нәтийжелеринин исенимлиги қолланылған жантасыў ҳам усыллар, онда пайдаланылған теориялық мағлыўматлардын исенимли илимий ҳам көркем дәреклерден алынғанлығы, келтирилген таллаўлар ҳам шығарылған жуўмақлар салыстырма-тарийхый, салыстырма-типологиялық ҳам көркем-анализ методлары аркалы тийкарланғанлығы, теориялық пикир ҳам усыныслардын әмелиятта кең қолланылғанлығы, алынған нәтийжелердин тийисли мәкемелер тәрәпинен тастыйықланғаны менен дәлилленеди.

Изертлеў нәтийжелеринин илимий ҳам әмелий әхмийети. Изертлеў нәтийжелеринин илимий әхмийети каракалпак фольклоры ҳам классикалық поэзиясы арасындағы әдебий байланыслар тарийхын ҳам теориясын жаратыў, мифологизм ҳам фольклоризмлердин өзине тән өзгешеликleri менен көркем тексттеги мифопозтикалық анализи нызамлылықтарына тийисли мәселелерди салыстырмалы үйрениўде пайдаланылыўы менен түсиндириледи.

Изертлеў нәтийжелеринин әмелий әхмийети каракалпак әдебияты тарийхы, каракалпак фольклоры ҳам жазба әдебиятынын өзара байланысы мәселелери, бердактаныў ҳам әжиниязтаныў бағдарлары бойынша жоқары оқыў орынларынын филология факультетleri студентleri, академиялық лицейлер, кәсип-өнер колледжleri, улыўма орта билим бериў мектеpleri ушын жаңа сабақлықлар менен оқыў қолланбаларын дүзиўде, халық аўызеки дөретиўшилиги жанрлары, атап айтқанда, миф ҳам аңызлар бойынша арнаўлы курслар өтиўде, сондай-ақ, материаллық емес мәдений мийрас объектleriн қорғаў, абайлап-асыраў, үгит-нәсиятлаў ҳам олардан пайдаланыўға байланыслы мақсетли илажларды ислеп шығыўда қолланылыўы менен белгиленеди.

Изертлеў нәтийжелеринин жәрияланыўы.

XIX әсир каракалпак классикалық шайырлары әдебий мийрасынын жас әўладты миллий кәдириятлар руўхында тәрбиялаўдағы әхмийетине байланыслы илимий-теориялық көзқараслар «Қаракалпакстан» телерадиокомпаниясынын 2016-жыл июнь айындағы «Мийрас» көрсетиўи ҳам «Әдебият ҳам дәўир» мәдений-илимий еситтириўде пайдаланылған (Қаракалпакстан Республикасы телерадиокомпаниясынын 2016-жыл 16-августтағы 01/01-339-340-санлы мағлыўматнамасы). Усы жуўмақлар

каракалпак классикалық шайырларынын дөретиўшилиқ мийрасын үйрениў аркалы материаллық емес мәдений мийрастын көркем ой-пикир раўажындағы тутқан орны ҳам халықтың мәнәўий турмысын ҳам социаллық мүнәсибетleriдин поэтикалық анализин ашып бериў имканын берген;

каракалпак фольклорындағы миф ҳам аңызлардын өзине тән жанрлық өзгешеликleri, сыпатнамасы ҳам көркемлиги бойынша илимий-теориялық концепциялар ИИ-ФА-0-14244 «Қаракалпак халық прозасынын бурын баспадан шығарылмаған үлгилерин баспаға таярлаў ҳам жәриялаў (100 томлық «Қаракалпак фольклоры» топламы бойынша (2014-2015)» темасындағы инновациялық изертлеў жойбарында «Қаракалпак фольклоры» 100 томлығынын 77-78-томларында (ӨзР ИАҚБ Қаракалпак гуманитар илимлер илим-изерлеў институтынын 2016-жыл 23-майдағы 79/1-санлы мағлыўматнамасы) пайдаланылған. Миф түрleriн тийкарлаўда енгизилиўи нәтийжесинде каракалпак халық мифleriн ҳам аңызларын баспаға таярлаўдын илимий өлшемleri жетилистирилип, хәр бир шығарманын текстин илимий түсиндириўлер ҳам көрсеткишлер менен тәминлеўде илимий бақалаў мүмкиншилигин берген;

каракалпак классикалық әдебиятында мифleriдин теориялық ҳам әмелий мәселелери бойынша изертлеў жуўмақлары ФА-Ф1-ГОО2 «Қаракалпак фольклоры ҳам әдебияты жанрларынын теориялық мәселелерин изертлеў» (2012-2016) темасындағы фундаментал изертлеў жойбарында (ӨзР ИА ҚБ Қаракалпак гуманитар илимлер илимий-изерлеў институтынын 2016-жыл 23-майдағы 79/1-санлы мағлыўматнамасы) қолланылыўи нәтийжесинде миф ҳам аңызлардын жанрлық өзгешеликleriн ашып бериўде әхмийетли тийкар болған.

Бердақ шығармаларынын көркемлик өзгешеликleri, шайыр дөретиўшилигинин халықшыллығы ҳам онда фольклор дәстүрleriнин орны мәселелерине байланыслы жаңа мағлыўматлар және теориялық жуўмақлар Қаракалпак мәмлекетлик университети қасындағы Бердақ Миллий музейинин «Бердақ шайыр дәўири» бөлимин шөлкемлестириўде қолланылған (Қаракалпак мәмлекетлик университетинин 2016-жыл 22-августтағы 01-22-01/46-санлы мағлыўматнамасы). Бунда прогрессив каракалпак шайырлары, соның ишинде Бердақ дөретиўшилигинин мәнәўий-ағартыўшылық жаңалықларын жәриялаў ҳам сол дәўирдин актуал социаллық мүнәсибетleriнин поэтикалық мазмунын ашып бериў имканын берген.

Илимий нәтийжелердин қолланылыўы нәтийжесинде каракалпак классикалық әдебиятындағы миф ҳам аңызлардын өзине тән өзгешеликleri менен ўазыйпалары ашып берилди.

Изертлеў нәтийжелеринин апробациясы. Изертлеў нәтийжелери 9 илимий-әмелий конференцияларда, соның ишинде, 7 республикалық конференцияларда, атап айтқанда, «Журналистика ва адабиёт: кеча ва бугун» (Тошкент, 2008); «Бердақ дүньясы» (Нөкис, 2008); «Хәзирги филология илиминин әхмийетли мәселелери» (Нөкис, 2013); «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг 70 йиллигига бағишланган Республика ёш олимлар илимий-амалий конференцияси маъруза тезислари тўплами» (Ташкент, 2013);

«Филологик тадқиқотлар. V қисм» (Тошкент, 2014); «Қарақалпақ адабиятының жарық жұлдызлары» (Нөкис, 2015); «Халық аўызеки дөретиўшилиги миллий хэм улыўмаинсаный кәдириятлар системасында» (Нөкис, 2015); 2 халық аралық конференцияда, атап айтқанда, «Махмыт Кашгарлы – основоположник научной тюркологии» (Түркменстан, Ашгабат, 2008); Материалы научно-практической конференции «Наука та сучасность: виклики XXI столиття», (Украина, Киев, 2014) сыяқлы илимий-әмелий конференцияларда баянат түринде усынылып, апробациядан өткерилген.

Изертлеў нәтийжелеринин жәрияланыўы. Диссертация темасы бойынша жәми 22 илимий жумыс баспадан шығарылған болып, олардан 1 монография, Өзбекистан Республикасы Жоқары аттестация комиссиясы тәрәпинен докторлық диссертациялардың тийкаргы илимий нәтийжелерин баспадан шығарыўа усыныс етилген илимий басылымларда 10 мақала, соннан 8-и республикалық хэм 2-и шет ел журналларында жәрияланған.

Диссертацияның дүзилиси хэм көлеми. Диссертация кирисиў, төрт бап, жуўмақ, пайдаланылған адабиятлар дизими хэм қосымшаларды өз ишине алған 221 беттен ибарат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫҢ ТИЙКАРҒЫ МАЗМУНЫ

Кирисиў бөлиминде изертлеўдиң актуаллығы хэм зәрүрлиги тийкарланған, оның мақсети хэм ўазыйпалары, объекти хэм предмети, республикада илим хэм технологиялар раўажланыўының баслы бағдарларына тән екенлиги көрсетилген, изертлеўдиң илимий жаңалығы хэм әмелий нәтийжелери баян етилген, алынған нәтийжелердиң илимий хэм әмелий әҳмийети ашып берилген, изертлеў нәтийжелерин әмелиятқа енгизиў, баспадан шыққан мийнетлер хэм диссертацияның дүзилиси бойынша мағлыўматлар келтирилген.

Диссертацияның «**Миф хэм аңызлардың теориялық тийкарлары**» деп аталған биринши бабында миф хэм аңызлардың өзине тән өзгешеликлери, оның жәхән фольклортаныў хэм адабияттаныў илиминде үйренилиў дәрежеси талқыға тартылып, оларға мүнәсибет билдирилген.

Хәмемизге мәлим, белгили бир халықтың тарийхын хэм мәдениатын изертлеўге болған зәрүрлик оның философиялық-эстетикалық көзқараслары менен көркем ой-пикириниң раўажланыўын социаллық сананың ең әйемги формалары менен байланыслы изертлеўди талап етеди. Миллий кәдириятлардың изшил раўажланыўы нәтийжесинде қәлиплескен бай мәдений мийрастың курам бөлеги есапланған мифология да шынлықты түсинип жетиў және сүўретлеўдиң өзине тән куралы болып, шахстың руўхый әлемин байытыўда әҳмийетли роль атқарады. Көркем ой-пикирдиң ең дәслепкиси есапланған миф хэм мифология инсанияттың эстетикалық дүньятаным системасының төменги қатламын курайды. Себеби, «өзине тән мифологиялық «логика»ның тийкаргы көзқараслары соннан ибарат еди, бириншиден, әйемги адам өз этирапындағы тәбийий хэм социаллық орталықтан өзін ажыратпады хэм, екіншиден, логикалық диффузия хэм биргелик белгилерин өзінде жәмлеген ой-пикир эмоционал аффе́кт, хәрекетлениў тараўлары менен бириккен еди»³. Синкретик, яғный қарысық көринисте болса да, әйемги адамның мифологиялық ой-пикирлери системасында тәбийий хэм социал-мәдений факторлар мазмуны жағынан уйғынласқан ҳалда көринис тапқан. Онда шынлықтың шеңбери, түсинилиў тәризи хэм салыстырылыўы бирин-бири толықтырып, мифологиялық ассоциация пайда еткен. Шынлықтың реал көриниси менен оның әйемги түсиниклер тийкарындағы қыялый-фантастикалық сүўретлениўи синкретик ҳалда сәўлелениўи материя хэм түсиниктиң екилениўине, яғный объектив шынлықтан субъектив анализ жаратылыўына тийкар болған. Усы мәнисте, мифопоэтикалық дүньятаным көркемлеп түсинилген шынлықты образлы баянлаўдың ең биринши формасы болып есапланады.

Жәмийеттиң тарийхый раўажланыўындағы дәслепки басқышлары, адамлардың әлем хэм оның дүзилиси ҳаққындағы түсиниклериниң қәлиплесиўинде мифлердиң тутқан орны, шынлықты мифологиялық аңлап жетиў дәстүриниң әйемги адам дүньятанымындағы роли мифология

³Мелетинский, Е. М. Общее понятие мифа и мифология // Мифология: иллюстрированный энциклопедический словарь. – СПб.: «Норинт», 1996. – С. 812.

илиминде белгили даражеде үйренілген. Илим ҳам техниканың раўажланған дәўирлеринде мифлердин дүнйатаныўдағы роли пәсейип, олар тек тарийхий әҳмийетке ийе болған. Жазба әдебиятта болса мифологиялық сюжет, мотив ҳам образлар авторлардың идеяларын, көркемлеў мақсетин ҳам ой-пикирлерин сәўлелендиретугын поэтикалық қураллардың бирине айланған. Усы мәнисте XIX әсирде жасап дәретиўшиликти еткен қарақалпақ шайырлары да мифлерден көркем сүўретлеў қураллары сыпатында көп пайдаланған. Бирақ, қарақалпақ әдебияттануы илиминде мифлердин көркем әдебияттағы көринислери жүдә аз даражеде үйренілген, монографиялық изертлеў объекти сыпатында арнаулы изертленбеген. Сонлықтан, миф ҳам көркем әдебияттың өзара байланысы мәселесин изертлеў қарақалпақ әдебияттануы илиминдеги актуал мәселелердин бири болып есапланады.

Миф, эпсана ҳам аңызлардың қарақалпақ поэзиясына тәсири мәселелерин үйрениўде, ең алды менен, усы жанрлар ҳақындағы теориялық мағлыўматларға шолыў жасаў ҳам бул арқалы олардың XIX әсир қарақалпақ әдебияты ўәкиллериниң шығармаларында қолланылыў жағдайларын, себеплерин ҳам нәтижелерин анықлап алыў керек.

XIX әсир қарақалпақ әдебиятында кең қолланылған миф ҳам аңызлардың теориялық тийкарларын ҳам раўажланыў нызамлылықларын анықлаў, халық прозасы жанрларының өзине тән өзгешеликлерин ҳам көркем ой-пикирдин раўажланыўында тутқан орнын белгилеўде жәхән,⁴ өзбек⁵ туўысқан түркий⁶ ҳам қарақалпақ⁷ фольклортаныўы менен

әдебияттануындағы изертлеўлерге тийкарланылды. Бул жумыслар миф ҳам аңызлардың теориялық мәселелерин, олардың генезисин, раўажланыў эволюциясын ҳам хәзирги жағдайын түсиниўде қунылы дәрәк ўазыйпасын атқарады.

Белгили мифолог алым Е.М.Мелетинскийдин пикиринше, мифология «алғашқы дәўир мәдениетинде басланғыш сада поэтикалық дәретиўшиликтиң, дүнйа туўралы дәслепки диний көзқарас ҳам илим пайда болмастан бурынғы сада түсиниклердин тутас синкретикалық бирлиги болып табылады»⁸. Усыған үнлес пикирлерди мифологлар И.М.Дьяконов, М.И.Стеблин-Каменскийлер де билдиреди⁹.

Өзбек фольклортаныўшысы Б.Саримсоковтың пикиринше, «миф, улыўма айтқанда, мифология – хәдийселер ҳақындағы әйемги инсанның көркем дәретиўшилиги емес, ал керисинше, изшил системаға салынған пикирлер жыйындысы»¹⁰. М.Жураев, Ш.Шамусаровлардың пикирлерине қарағанда, мифологиялық ой-пикирлер системасының келип шығыўы «дүнйадағы реал барлықтың пайда болыўы, белгили бир тарийхий хәдийсениң жүзеге келиў себеплери, тәбият ҳам инсан қатнаслары мәселелери әйемги адам санасында мифологиялық усылда, әлем ҳақындағы усы ең әйемги исенимлер, көзқараслар»¹¹ менен байланыслы. Өзбек халық дәстанларындағы мифологиялық образлар ҳам сюжетлерди изертлеген Т.Хайдаров «тәбиятта жүз берип атырған өзгерислердин себеплерин билиў, адамзат жәмийетиниң социаллық қатнасларындағы ғайры-тәбийи халатларды анлаў зәрүрлиги дүнйа ҳам оның бөлелериниң пайда болыўы ҳақындағы дәслепки түсиник ҳам көзқарасларды жүзеге келтиреді. Инсан ҳам дүнйаның жаратылыўы ҳақындағы көзқараслар адамзат жәмийети раўажланыўының дәслепки басқышларында пайда болды»¹², – деп белгилей отырып, өз пикирин жәхән халықларының исенимлери, көзқараслары менен байланыстырады ҳам шынлық ҳақындағы әйемги адам түсиниклериниң фольклордағы ең биринши сүўретлениўин «миф» атамасы менен түсиндиреди.

Қарақалпақ алымы Н.Дәўқараев «мифтиң дәслепки мәниси гүрриң, әңгиме, қыялдан, ойдан шығарыў деген түсиникти билдирген»¹³ – деп есаплайды. Корейс изертлеўшиси О.Инёнг өзиниң «Алпомиш» ва «Жумўнг»

⁴ Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М.: 1978; Мелетинский Е.М. Мифологический словарь. – М., 1991; Стеблин-Каменский М.И. Миф. – М., 1976; Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М., 1987; Дьяконов И.М. Архаческие мифы Востока и Запада. – М., 1990; Мифы народов мира. Т.1-2. Под редакцией С.А.Токарева и Е.М.Мелетинского. – М.: Сов. энциклопедия, 1992.

⁵ Зарифов Х. Фольклор ва археология материалларини қиёсий ўрганиш масаласига доир // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. IV китоб. – Т.: Фан, 2010. – Б.42-49; Имомов К. Ўзбек халқ прозаси поэтикаси. – Т.: Фан, 2008; Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклориниң эпик жанрлари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 97-148; Акрамов Ф. Миф ва ёзма адабиёт муносабатига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1996. – 2-сон. – Б.60-66; 4-сон. – Б.70-74; 5-сон. – Б.56-58; 6-сон. – Б.53-57; Және сол автор. Манистик мифология // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. IV китоб. – Т.: Фан, 2011. – Б.16-21; Жұраев М. Миф // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том. – Т., 2003. – Б.29-30; Және сол автор. Мифология образлар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том. – Т., 2003. – Б.30; Және сол автор. Мифология // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том. – Т., 2003. – Б.30-31; Және сол автор. Мифология мактаб назарияси // Жұраев М. Фольклоршунослик асослари. – Т.: Фан, 2009. – Б.75-96; Жұраев М., Шамусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Т.: Фан, 2001; Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. – Т.: Фан, 1990; Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Т.: 1991; Хайдаров Т. Гүрүгли ва мифология синкретизми: Филол. фанлари номз. дисс. автореферати. – Т., 1993;

⁶ Ogel B. Turk Mitolojisi. Cilt.I. – Ankara: TTK Yayinlari, 1998; Яна ўша. Turk Mitolojisi. Cilt. II. – Ankara: TTK Yayinlari, 2003; Баймырадов А. Түркмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. – Ашгабат: Ылым, 1982; Каскабасов С. Казахская несклачная проза. – Алматы: 1990; Кондыбай С. Мифология предкахов. Кн.3. Перевод с казахского Зыры Нарубасовой. – Алматы: САГА, 2008; Сейидов М. Хызыр – продукт торского мифологического мышления // Известия АН Азербайджана. Серия литературы, языка и искусства, 1980. – № 4. – С.10-30; Және сол автор. Азербайжан мифик тафаккуринун гаинаглары. – Бақы: Жазычы, 1983.

⁷ Дәўқараев Н. Шығармаларының 3 томлығы. 2-том. – Нөкис, 1977; Нурмухамедов М. Түркий тилес әдебиятларда ауыз ски ҳам жазба традициялардың синтези // Әмиўдарья. – Нөкис, 1984. – №7. – Б.120; Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызски дәреттслери. – Нөкис: Билим, 1996; Аппамбергенов К. «Едиге» дәстаны ҳам Алтын Орда, Маўереннахр дәўири тарийхының гейпара мәселелери. – Нөкис: НМПИ, 2014; Және сол автор. «Едиге» дәстанында мифлик ҳам реалистик сүўретлеў усылларының синтези // ЎзРИАҚҚ бөлиминиң Хабаршысы. – Нөкис, 1995. – №4. – Б.133-135; Және сол автор. «Едиге» дәстанында архаикалық миф элементлери // Қарақалпақстан мугаллими. – Нөкис, 1995. – №3-4. 1995. – Б.102-113; Және сол автор. «Едиге» дәстанында мифологиязация кубылыс // Қарақалпақстан мугаллими. –

Нукис, 1995. – №3-4. – Б.113-117; Бахадырова С. Бердақтың «Шежире» шығармасы ҳақында ойлар // Еркин Қарақалпақстан. – Нөкис, 1998, 17-сентябрь; Жәриметов Қ. Әжинияз поэзиясының көркем-эстетикалық дәреклери // Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң хабаршысы. – Нөкис, 2015. – №2; Хошныязов Ж. Бердақтың «Шежире»синдеги бир сюжет туўралы // Әмиўдарья. – Нөкис, 1987. – №6; Және сол автор. Қарақалпақ халық прозасы жанрларының атамалары ҳам критериялары мәселелери // ЎзРИАҚҚ бөлиминиң Хабаршысы. – Нукис, 2013. – №4. – Б.51-55.

⁸ Мелетинский Е.М. Миф и историческая поэтика фольклора // Фольклор: поэтическая система. – М.: Наука, 1977. – С.23

⁹ Мифология древнего мира. – М.: Наука, 1977. – С.9; Стеблин-Каменский М.И. Миф. – Л.: Наука, 1976. – С.4.

¹⁰ Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклориниң эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981. – 103-б.

¹¹ Жураев М., Шамусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Тошкент: Фан, 2001. – 9-б

¹² Хайдаров Т. Гүрүгли ва мифология синкретизми. Канд. дисс. – Тошкент: 1993. – 23-б.

¹³ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2 том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 171-б.

достонларининг киёсий типологияси»¹⁴ атлы диссертациясы авторефератында миф ҳам оның психоаналитикалык анализи хаққында пикир жүргизеди.

Илимпазлардың миф ҳам оның өзине тән белгилерине берген сыпаттамалары бирдей болмаса да, оларды бирлестирип туратуғын, бир-бирин толықтыратуғын көптеп улымалық тәреплери де бар. Жокарыдағы талқылаулардан келип шыққан халда, әйемде адамзат өзін қоршап тұрған әлемде қандай да бир ғайытәбийий күдіретли күш бар, деп түсінген ҳам оған исенген, сыйынған, деп айтыу мүмкин. Мине усы исеним тийкарында ең биринши мифлер пайда болған. Себеби, әйемги адамлар тәбият хәдийселерин ҳам олардың сырларын илимий тийкарда түсиндирип бере алмағанлығы себепли оларды иләхий дәректің күдіретинен пайда болады, деп ойлаған ҳам мифологиялық түсиниклер тийкарында талқылаған.

Мифтиң теориялық тийкарлары хаққында пикир жүргизгенде және бир шешилиуи тийис мәселе ортаға шығады. Ол да болса – «миф» термини мәселеси. Себеби, хәзирги ўақытқа шекем қарақалпақ фольклортаныуы менен әдебияттануында мифтиң хәр қыйлы атамалар менен аталып келингени мәлим. Бул жағдай, бириншиден усы терминнің түпкиликли мазмунын сәулелендириуде шатастық, мифтиң өзине тән өзгешеликлерин билиуде қыйыншылық туўдырса, екіншиден, мифке жакын фольклор жанрлары, атап айтқанда, аңыз, әпсана ҳам демонологиялық гүрринлер менен араластырып түсиниуге алып келеди. Сонлықтан биз усы диссертацияда «миф» термини фольклортаныу ҳам әдебияттануға әйемги адамлардың әлем хаққындағы ең ески түсиниклериниң сөз аркалы сүүретленген формасының жанрлық атамасы мәнисинде қолланылғаны макул, деген пикирге келдик. Оның үстине, хәзирги ўақытта түркий халықлардың фольклортаныу ҳам әдебияттану илиминде де «миф» атамасы туракласқан термин сыпатында қолланылып киятыр.

Қарақалпақ әдебиятында аңызларға мүрәжат етиу жағдайлары да көптеп ушырасады. Аңызлардың теориялық сыпаттамаларын анықлау бойынша жәхән ҳам миллий фольклортаныу менен әдебияттану илиминде бир қатар изертлеулер жүргизилген. Мәселен, В.К.Смирнова, В.П.Аникин, Б.Саримсоков, К.Имомов, М.Жураев, А.Баймырадов, Ш.Ишнйёзова, қарақалпақ фольклортаныуында Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Қ.Мақсетовлардың мийнетлерин атап өтиу мүмкин¹⁵. Қарақалпақ жазба

¹⁴ Ингёнт О. «Алпомиш» ва «Жумўнг» достонларининг киёсий типологияси. Автореферат. – Тошкент. 2014. – 25-б.

¹⁵ Смирнова В.К. О некоторых типах исторических преданий//История, культура. Фольклор и этнография славянских народов. – М.: 1968; Аникин В.П. Художественное творчество в жанрах сказочной прозы//Русский фольклор. Русская народная проза. № 13. – Л.: 1972; Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси//Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981; К.Имомов Ўзбек халқ ривоятларининг жанр белгилари//Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 2005, № 1; Ишнйёзова Ш. Хозирги замон ўзбек ва киргиз насаида афсона ва ривоятларининг киёсий-типологик тахлили. Қанд. дисс. автореферати. – Самарканд, 1996; Баймуратов А. Түркмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. – Ашгабат: Ылым. 1982; Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3 томлык. 2-том. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1977; Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988; Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки деретпелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1996.

әдебиятында ушырасатуғын аңызлардың теориялық тийкарларын анықлауда, тийкарынан, усы мийнетлерге сүйенилди.

Аңызлардың пайда болыуындағы дәслепки басқышлар тарийхий ўақыя, тарийхий шахс хызметинин аўызеки гүрринге, әңгимеге айналыуы болған. Бунда аңызға тийкар болған шынлық яки қахарман реал турмыста бар болады. Оның ислеген батырлық ислери, инсанның бахыт-саадаты, ўатанласларының келешеги ушын жүргизген гүреслери, халық еркинлиги, абаданлығы жолында көрсеткен ерликлери әўладлар ядында қалады. Оның мәртлиги, ийгиликли ислери, гүреслери сүйиспеншилик пенен аўыздан аўызға өтип, ел арасына тарқалады, әўладтан әўладқа жеткериледи. Усы реал турмыстан алынған образ ўақыттың өтиуи менен фольклорласып, халықтың эпикалық қахарманына айланады. Халық сондай мәрт, әўладларға үлги болатуғын инсанлар хаққында көркем ҳам қызықлы гүрринлер, әңгимелер дөретеди. Мине, усы жерде тарийхий шахстың фольклор образына айланыу процеси жүз береді. Яғный, «тарийхий шахстың фольклор образына айланыуында халық идеалы, қахарманлықты өзінде жәмлеген жаңа шахсты дөретиу хәўеси, тилеги де шешиуи роль атқарады»¹⁶. Бул жағдай аңызлардың жүзеге келиуине себеп болған тийкарғы факторлардан бири болып есапланады. Аңыз усы тәрәпи, яғный шынлықты турмыслық тоқыма куралы аркалы сәулелендириу өзгешелиги менен миф ҳам әпсанадан ажыралып турады. Соның ушын да илимпазлар аңыздың тийкарында тарийхий хақыйқат жатады, деп атап көрсетеди.

Диссертацияның «ХІХ әсир қарақалпақ жазба әдебиятында қолланылған миф ҳам аңызлардың көринислери» деп аталған екінши бабында үйренилип атырған дәўир шайырларының шығармаларында қолланылған мифлер еки топарға, яғный исламға шекемги бар болған ҳам ислам дини менен байланыслы мифлерге ажыратылған, олардың миллий поэтикалық ой-пикир ҳам көркем сүүретлеу раўажында тутқан орны ашып берилген.

ХІХ әсир қарақалпақ шайырлары өз шығармаларының идеялық мазмунын тереңлетиу, көркемлик дәстүрлерин және де байытыу мақсетинде халық аўызеки дөретиушилиги үлгилеринен, соның ишинде мифологиялық сюжетлер системасынан ҳам образлар дүньясынан, мифопоэтикалық сүүретлеу усулларынан орынлы ҳам өнимли пайдаланған. Нәтийжеде, ХІХ әсир қарақалпақ поэзиясында диний, мифологиялық, фольклорлық қатламлар пайда бола басады. Бул болса, өз нәубетинде, усы дәўир поэзиясының идеялық-көркемлик жақтан байыуына, сүүретлеу объекти менен тымсаллар дүньясының кенейиуине күшли тәсир жасады. Себеби, «жазба әдебият пенен фольклор арасындағы дөретиушилик байланыслар өзине тән дәстүр болып, белгилі бир эстетикалық ызымалылықлар дөгерегинде жүз беретугын тәбийий процесс. Бул дөретиушилик байланыслар нәтийжесинде халық аўызеки көркем дөретиушилигинде жүзеге келген онлап сюжет, мотив ҳам образлар, тематикалық ҳам көркем деталлар жазба әдебиятқа көшип,

¹⁶ Баймуратов А. Түркмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. – Ашгабат: 1982. – 6 б.

дөретиўшинин көркемлеў мақсети менен поэтикалық шеберлигине байланысly өзине тән көринисте талкылана баслайды»¹⁷. Сонлықтан да XIX әсир қарақалпақ поэзиясының Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш сыяқты ўәкиллери өз шығармаларында салмақлы жәмийетлик әхмийетке ийе мәселелерди ортаға таслап, жәмийет ағзаларының абадан жасаўы, социаллық адалатсызлық пенен зулымлықты сапластырыў идеяларын реалистлик сўўретлеўде, турмыслық образлар жәрдеминде сәўлелендириўде мифологиялық тымсал хәм сюжетлерден өнимли пайдаланған. Мифологиялық образлардан пайдаланыў арқалы тарийхты, заманның социаллық жағдайын объектив шараят пенен байланыстырып сўўретлеген, халықтың улыўма мәнаўий дүнйасын хәм арзыў-әрманларын сәўлелендирген.

Мифлердин мазмуны, идеялық бағдарлары адамлардың дүнйакарасы, жәмийетке мүнәсибети, сондай-ақ, барлық хаккында түсиниклеринин теренлесийи нәтийжесинде өзгерип барған. Әйемги мифлер кейинги дәўир түсиниклерине ушласып, олардың тәсирине түскен, қайта исленип, кейинги дәўир талапларына бейимлестирилген, уйғынластырылған. Мәселен, анимизм, тотемизм, фетишизм исенимлерине байланысly пайда болған мифлердин көпшилиги ислам дининин тәсири астында идеялық, сюжетлик хәм образлық дүзилиси жағынан қайта исленип, араб-ислам мифологиясының дәстүрлерине бойсындырылған. Ислам динине шекемги бар болған мифлердин хәр қыйлы көринислери XIX әсир қарақалпақ шайырлары дөретпелеринде жийи ушырасады. Мәселен, Күнхожаның «Тўйе екенсең» қосығында халық түсинигиндеги шарўаның пирлери (кәўендерлери) сыпатында түсинилетуғын Шопан ата, Жылқышы ата, Зәңги баба сыяқты мифологиялық образлар пайдаланылады. Бул образлардың түп дәреги тәбият хәдийселерин персонификациялаў нәтийжесинде келип шыққан культ мифлерине, яғный мифологиялық күшлер адамларға мал бағыўда, егиннен мол зүрәт алыўда жәрдем береди, хәр кәсиптиң пири (қудайы), кәўендери болады, деген исенимлер үстемлик еткен дәўирлерге барып такалады.

Диссертацияда исламға шекемги мифлердин хәр түрли тип хәм көринислери, олардың поэтикалық стилизациясы хәм көркем тексттеги синтезлесийи процеси менен байланысly теориялық мәселелер Әжинияз хәм Бердақ шығармалары мысалында анализленген.

Өзиниң халықшыл поэзиясында руўхый кеширмелерин қарама-қарсылықлар менен рәнбәрен образлар арқалы сўўретлей алған Әжинияз ўақияның мазмунын миллий фольклор дәстүрлери, соның ишинде мифологиялық түсиниклерди поэтикалық текст дүзилисине әжайып шеберлик пенен уйғынластырған:

Әўелха дүнйаға келди Банижан,
Елли мың жылдан соң пәний демишлер,
Инси-жинси, жанлы-жансыз бар инсан,
Адам – кәрўан, дүнйа – сәрўан демишлер¹⁸.

¹⁷ Жураев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Миллий қутубхонаси, 2006. – 6-7-бб.

¹⁸ Әжинияз. Шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1975. – 182-б.

Әжинияздың «Демишлер» шығармасы бастан ақырына шекем мифологиялық талкылаў тийкарына қурылған. Сюжет хәм образ синтезлескен бул шығармада барлық-әлемниң жумбағы, өмирдиң басланыўы менен ақыры, өмирдиң пәний екенлиги мифологиялық түсиниклер фонында философиялық улыўмаластырылған халда талқыланады. Бул жағдай, бириншиден, мифологиялық түсиниклердин көпқатламлығының нәтийжеси болса, екіншиден, мифологизмлердин көркемлик хызметиниң теренлесийи, үшіншиден, фольклор хәм жазба әдебиат арасындағы жанрлар аралық қатнастардың дөретиўшилиқ уйғынлығы менен түсиндириледи.

XIX әсир қарақалпақ шайырлары өз шығармаларында ислам дини менен байланысly диний-мифологиялық образлар хәм сюжетлерди де кең қолланған. Биз бундай мифологизмлерди «диний мифлер» деп атадық. Мәселен, Бердақтың «Шежире» шығармасы ислам динине байланысly болған мифлерди талқылаў менен басланады. Бердақ шежиресинин басқа шежирелерден паркы да ең дәслеп усында көринеди. Хәммемизге мәлим, Бердаққа дейин дөретилген шежирелердин сюжети Адам Ата хаккындағы аңызды баянлаўдан басланып, соңынан түркий халықлар қурамындағы хәр түрли урыў хәм қәўим атамаларының келип шығыўы жөнинде мағлыўмат берийиши этногенетикалық аңызлар келтириледи (Фазлуллах Рашид ад-динниң «Жомеъ ут-таворих», Улугбектиң «Төрт улыс тарийхы», Абулғазы Бахадырханның «Шажараи түрк», «Шажараи тарокима» шығармаларындағы шежирелер сыяқты). Қарақалпақ шайыры Бердақ болса өз «Шежире»син Мухаммед алайхиссаламның миражға шығыўы хаккындағы гүрриң менен баслаған:

Рәсийуллула пырақ минип,
Қабы Қәўсейн барған екен,
Қуда билән разы айтышып,
Хак дийдарын көрген екен¹⁹.

Шайыр өзиниң бул қосығында Мухаммед алайхиссалам образын сўўретлер екен, пайғамбардың мифологиялық Бурақ атын минип Аршы ағлаға көтерилгени хаккындағы аңыз сюжетинен орынлы пайдаланған. Бунда автордың араб-ислам мифологиясындағы мираж мифине тийкарлағанлығы көринеди. Бердақтың «Шежире» шығармасында Мухаммед пайғамбардың сөз етилиўи бул, биринши гезекте, ислам динине байланысly аңызларға тән образлардың шайыр дөретиўшилигине үлкен тәсирин көрсетсе, екіншиден, түркий шежирешилик дәстүринде белгили бир халықтың келип шығыўы хаккындағы этногенетикалық әхмийетке ийе аңызлардың талқыланыўы ислам динине исеним тәсиринде өзгериске ушырағанын көрсетеди. Демек, Бердақ усы шығармасында араб-ислам фольклорындағы мираж мифин өзине тән көринисте поэтикалық интерпретация қылады.

Бердақ шайыр өзиниң дәстанлық шығармасында диний аңызлардың дәстүрий персонажы есапланған Мухаммед пайғамбар образын көркем

¹⁹ Бердақ. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1987. – 273 б.

талқылау менен бирге, төрт шәрияр ҳаққындағы эпикалық сюжетлерден де оңимли пайдаланған. Мәселен:

Гүл йүзләри шәмси қәмәр,
Әбиүбәкир, хәзирети Омар,
Осман, Әлий, төрт чәхәрийар,
Пайғамбарның йараны экән²⁰, –

деп Әбиүбәкир, Омар, Осман, Әлий деген төрт шәриярды (пайғамбардың төрт достын) тилге алып өтеди. Ислам динине байланыслы аңызлардың персонажлары есапланған бул образлар хаслында тарийхый шахслар болып, араб халифалығын басқарған дәслепки хуқимдарлар есапланады. Кейин-ала олар пайғамбар сахабалары – төрт шәрияр сыпатында фольклор шығармаларына өтип, тарийхый аңызлардың қахарманларына айналған. Бердақ бул диний аңызларды пайдаланыу аркалы өзиниң ислам динине болған мүнәсибетин билдиреди хәм пүткил қарақалпақ халқының ислам динине болған иктиқаты, Мухаммед пайғамбарға хәм оның сахабаларына хұрмет-иззетин баянлай алған.

Диссертацияда Әжинияз хәм Бердақ шығармаларында пайдаланылған диний аңызлық персонажлар, мотивлер хәм басқа да сюжетлик элементлер туұралы бир қатар мағлыұматлар берилген хәм тийисли жуұмақлар жасалған.

Диссертацияның «Бердақтың эпикалық шығармаларында мифлер хәм аңызлардың қолланылыуы» деп аталған үшінши бабында миф хәм аңызлардың поэтикалық тексттиң композициялық дүзилисиндеги идеялық-көркемлик хызмети Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары мысалында талқыланған.

Бердақтың «Шежире» дәстанында түркий халықлар әдебиятының ең ески әдебий жанрларының бири – шежире жазыу дәстүри шеберлик пенен раўажландырылған. Шежире – өз алдына поэтикалық система хәм өзине тән тәреплери менен ажыралып туратуғын жанр. Онда белгили бир халық, қәўим хәм урыұлардың келип шығыуы, патшалар хәм басқа да атаклы адамлардың династиялық дәстүрлериниң генезиси халық арасындағы миф, аңыз хәм тарийхый әңгимелерди сәўлелендириуши ауызеки гүрринлердиң сюжетин қолланыу аркалы көркем сәўлелендириледи. Бердақтың «Шежире» дәстаны қосық пенен жазылған болып, шығармада баянланған ўақыя-хәдийселер хәм персонажлардың айырымлары тарийхыйлық өзгешелигине ийе. Соның менен бирге, шайыр мифологиялық сюжет хәм образлардан да кең пайдаланған.

Бердақтың «Шежире»синде ушырасатуғын мифологиялық сюжетлер, образлар, мотивлер туұралы бир қатар авторлар өз мийнетлеринде қунлы пикирлер билдирген²¹. Олардың хәр бири өз алдына қойған максети хәм

ўазыйпаларынан келип шыққан ҳалда мәселеге жандасқан. Ал, биз тарийхый ўақыялар хәм шахслардың фольклорласқан вариантларын Бердақтың эпикалық шығармаларында қалай хәм қандай максетлерде қолланылғанын изертледик. Бердақ, әлбетте, өз шығармаларында образлардағы ол яки бул қәсийетти бөрттириу, көркем сүўретлеу хәм идеяның халықшыллығын тәминлеу ушын миф хәм аңызларға мұрәжат еткен. Бул бапта биз Бердақтың «Шежире» дәстаны менен бирге «Амангелди», «Айдос баба», «Ерназар бий», «Хорезм» дәстанларында әйне усы проблеманың қалай сәўлеленгенин изертлеуге тарттық.

Бердақтың «Шежире» шығармасында Шыңғысханның туўылыуына байланыслы эпикалық сюжеттен де пайдаланылған. Шайыр сәўлелендирген аңызға қарағанда, Шыңғысхан ғайрытәбийий түрде туўылады. Эпикалық қахарманның ғайрытәбийий туўылыуы (анасының нур, көбик хәм т.б. нәрселерден хәмиледар болыуы) ерте дәўирлердеги тотемистлик мифлерге тән дәстүрий мотивлердиң бири есапланады. Бул жәхән фольклоры хәм әдебиятында кең тарқалған, яғный көшпели характерге ийе болған дәстүрий мотивлерден бири. Диссертацияда Шыңғысханның туўылыу мотиви, улыўма, қахарманның ғайрытәбийий туўылыу мотиви туұралы көркем шығармаларды салыстырмалы таллау менен бирге, бул мотивти изертлеуге байланыслы бир қатар мийнетлерге мүнәсибет те билдирилген.

Сондай-ақ, Бердақтың «Шежире» дәстанында қарақалпақ халқы, урыұлары генезиси, қәлиплесиу тарийхы да мифологиялық және аңызлық сюжет, образлар аркалы көркем сәўлелендирилген. Буның менен Бердақ қарақалпақ урыұларының бирлесип, халық болып қәлиплесиу процесин көрсетеди хәм оның басқа халықлар менен бирге тең хуқықта, бирликте, дослықта жасау идеясын алға сүреди.

Бердақтың эпикалық шығармаларында халық ауызеки дәретиўшилигине тән тарийхый аңызлар да белгили дәрежеде өз сәўлелениуин тапқан. Әсиресе, оның «Хорезм», «Амангелди», «Айдос баба», «Ерназар бий» шығармаларында халық аңызлары тийкарында тарийхый шахслар өмири хәм тарийхый шынлықтың түрли көринислери көркем сүўретленген. Айтайық, Бердақтың «Амангелди» дәстаны қарақалпақ халқының XVIII әсирде жасап өткен батырлары, тарийхый шахслар болған Асан аталық хәм Амангелдиниң басынан өткерген ўақыяларына арналған шығарма. Бул шығарма XVIII әсирдиң екнши ярымында Қокан ханлығында халық наразылықлары нәтийжесинде жүз берген карама-қарсылықларды сәўлелендиреди, хан менен беклердиң зулымлығына, зорлығы менен қорлығына қарсы атланған халық хәрекети сүўретленген. Амангелди усы наразылық хәрекетлерге қатнасқан тарийхый шахстың дәстанда сүўретленген көркем образы. Бирақ, шайыр Амангелди туұралы халық арасында кең тарқалған тарийхый аңызлардан пайдаланып, оның жаңа образын дәреткен. Бул образ өзиниң әҳмийетине бола халық эпосларындағы эпикалық қахарманлар тымсалына жақын сүўретленеди. Шайыр бундай образдың көркем келбетин өзи жасаған

реалистик тасвир усуллариниң қўлланиш хусусиятлари. Номзодлик диссертация автореферати. – Нукус. 2011 хәм т.б.

²⁰ Бердақ. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1987. – 273 б.

²¹ Муртазаев А. Классикамыздың бийик шығы. // Бердақ. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1987. 23-24-бб; Бахадурова С. Бердақ шығармаларында мифлер. // Бердақ ҳаққында сөз. – Нөкис, Қарақалпақстан. 1987; Мақсетов Қ. Бердақ творчествосының үйренилиуи, «Шежире»синиң халықлығы. // Бердақ ҳаққында сөз. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1987; Мақсетов Қ. Бердақтың «Шежире»синдеги раўиятлар. // «Әмиўдарья», 1987, №9-10; Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1987; Хошаниязов Ж. Бердақтың «Шежире»синдеги бир сюжет туұралы. // «Әмиўдарья», 1987, №6; Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы – тарийхый дәрэк. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1994. – 104-164-бб. Утамбетова А. Бердақниң «Шажара» достониди фольклористик ва

дәуірдің машқалаларына байланысты өзгешеліктер менен безейді, нәтижеде қахарман образының халықшыллығы тәминленіуі менен бирге, шығарманың идеялық салмағы да жоқарылайды. Халық мәңгі ушын гүрескен бундай пидайы инсанлар образын дәретиу Бердақ жасаған заманда кең тарқалған көркем эстетикалық дәстүр еди. Сонлықтан шайыр халық қахарманы Амангелди образын фольклорға тән көркем стил, интонация хәм бояулар менен байытады:

Көрип тамаша қылыңыз,
Не әжайып палуан келди.
...Барып душпанды өлтирди,
Геллесин кесип келтирди,
Мәртлигин журтка билдирди,
Арыслан туўған Амангелди²², –

деген қатарларда Амангелдинің күш-ғайраты, дәуірлік елігі хәм епшиллігі дәстүрий метафоралық усыл хәм деталлар менен көркем баянланады, улығланады. Сондай-ақ, шығармада халық аңызларындағы әдалатлық хәм әдалатсызлық, жақсылық хәм жаманлық, мийримлилік хәм жауызлық түсиниклери ортасындағы мәңгі гүрес мотивлери де фольклорға тән баянлау усылында сәулендириледи. Айтып өтиуимиз керек, шайыр аңызлық элементлерден жүдә орынлы хәм өнімлі пайдаланған. Әсиресе, Амангелди хакқындағы халық аңызы, бир жағынан, белгили дәрежеде тарийхий шынлыққа туура келсе, екінші жағынан, қолланылған аңызға тән сюжет хәм образлар шайырдың көркем ой-пикири шығарманың бас идеясын сәулендириуде хәм турмыс шынлығын сүүретлеуде әхмийетли фактор хызметин өтеген.

Сондай-ақ, диссертацияда «Айдос баба», «Ерназар бий», «Хорезм» дастанларында қолланылған аңызлық элементлер – сюжет, эпизод, образ хәм мотивлер де текст анализи тийкарында үйренілген, олар хакқында тийисли жуўмақлар шығарылған.

Жуўмақлап айтқанда, Бердақ бир қатар эпикалық шығармаларында қарақалпақ халқының тарийхына, турмыс тәризине хәм өз дәуіринің социаллық шынлығына байланысты бир қатар аңызлардан шеберлік пенен пайдаланған. Оларға хәм тарийхий, хәм көркем дәретиушилик көзқарасынан жандасып, өз заманы ушын зәрүр оғада әхмийетли есапланған социаллық әдиллик, баурыкендик хәм миллий азатлық сыяқты улыўмаинсаный идеяларды көркем сүүретлеу өлшемлерине муўапық тәризде сәулендире алған.

Диссертацияның «**XIX әсир қарақалпақ поэзиясында қолланылған мифлер менен аңызлардың көркемлік өзгешеліктери**» деп аталған төртінші бабында изертлеу объекти болған шайырлардың лирикалық қосықларында миф хәм аңызлардың шығарма көркемлігін тәминлеудеги атқаратуғын хызмети мәселеси үйренілген.

XIX әсир қарақалпақ шайырлары, әсиресе, жұмыста шығармалары талқыланған сөз усталары халық аўызеки дәретиушилиги дәстүрлери шеңберинен шығып, жеке (индивидуал) дәретиушилиги менен миллий әдебияттың раўажланыўын тәминлеген. Олар өз дәретиушилигинде аўызеки поэзияның поэтикалық дәстүрлеринен, фольклорлық жанрлар мүмкиншиликлеринен, әсиресе, фольклорға тән образлар дүньясы, сюжет хәм мотивлерден, поэтикалық сүүретлеу қуралларынан кең пайдаланған. Аўызеки дәретиушилик үлгилеринің ол яки бул элементлерин өзлери жасаған заман руўхында поэтик интерпретация қылып, халықтың мәнаўий дүньясын, руўхыатын хәм дәстүрлерин, дәуір шынлығын хәр түрли ракурсларда көркем анализлеудің әхмийетли поэтикалық қуралы сыпатында кең қолланған. Нәтижеде XIX әсир классикалық поэзиясында қарақалпақ мифологиясы хәм халық аңызларына тән материаллар көркем дәретиушилик мүмкиншиликлерин кеңейтетуғын, шығарманың идеялық мазмунын айдынластыратуғын факторға айланды. Миф хәм аңызлар XIX әсир қарақалпақ поэзиясында фольклорлық шығармалардағыдай әлем хакқындағы түсиниклер хәм оларды көркем сәулендириудің синтети сыпатында емес, ал дүньяны көркем сәулендириу хәм образ жасау усылларының бирине айланды. Биз XIX әсир қарақалпақ поэзиясында пайдаланылған мифологизм хәм халық аңызлары тийкарында жүзеге келген фольклоризмлерди усы ызымлылықлардан келип шыққан ҳалда талқыладық.

Себеби, Әжинияз хәм Бердақ киби шайырлардың лирикалық шығармаларында эсхатологиялық хәм антропологиялық мифлердің сюжетлери хәм образлары жийи-жийи ушырасады. Оларға шығармада белгили бир көркем-эстетикалық ўазыйпа жүкленеди, әлбетте. Айтайық, Әжинияз өзиниң:

Ақыр бир күн болар ақырзаманы,
Исрапыл сүргини йықарлар дағны, –

(«Болмаса»)

қосық қатарларында ақырзаман белгилери – Исрапыл сырнайының ҳаўазы астында даўыл турып, таўлардың қулаўы, жер қозғалып, тегисликке айланыўы, тарийхтың пүткиллей умытылыўы сыяқты диний-мифологиялық түсиниклер сәуленген.

Белгили болғанындай, Ислам мифологиясы бойынша, жер жүзинде тиришилик тамам болып, қыямат-қайым күни келгени туўралы Исрапыл периште сырнайының шыдап болмас дәрежедеги күшли даўысы хабарлайды. Сырнайдың қорқынышлы даўысынан жер жүзи ләрзем алып, таўлар қулайды, аспан жарылады, теңизлер тасады²³. Әжинияз ислам мифологиясында кең тарқалған бул мифти көркемлеп сүүретлеп, оған өзиниң дүнья туўралы түсиниклерин хәм ишки кеширмелерин синдирип, өз шығармасына күшли эмоционал руўх бағышлаған.

Эсхатологиялық мифлердің шығарма сюжетине сәйкес элементлерин Бердақ шығармаларында да көриўге болады:

²² Бердақ. Сайланды шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997. – 112-б.

²³ Ислам. Справочник. – Тошкент: 1989. – 167-223-бб.

Бердак дер, сөзимди айтып кетейин,
Бак болмаса, кор өмирди нетейин,
Болмаса дүньяны карап етейин,
Қәне, маған Исрапылдың сүрін бер!²⁴—

сыяклы қосық қатарларында шайыр өзі жасаған замандағы адалатсыздықтардан наразылық кейпіятын Исрапылдың сырнайы хақындағы мифологиялық исенимлерді сүүретлеу аркалы баянлайды. Қосық қатарларында негизінде салмаклы социаллық пикирдің жүзеге келиуінде Исрапыл сырнайы хақындағы миф әхмийетли композициялық ұазыйпаны атқарған.

Көринип турғанындай, XIX әсир карақалпақ шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердак қосықтарында қолланылған миф хәм мифлик элементлердің лирикалық хәм эпикалық образ жаратыуда қатнасыуы оғада үлкен структурал әхмийетке ийе. Сондай-ақ, усы дәретиушилер шығармаларында қолланылған мифологиялық сюжет, образ хәм деталлар лирикалық қахарманның ишки сезимлерин, дүнья хәдийселерине болған философиялық көзқарасларын оқыұшының қалбине, санасына жеткерип беріудің көркем куралы ұазыйпасын атқарады.

XIX әсир карақалпақ шайырлары лирикасында халық ауызеки дәретиушилигинің жетекши жанрлары есапланған аңызлардың дәстүрий образларын хәм идеялық мазмунын дәретиушилик пенен өзлестіріуге умтылыслары сезиледи. Олар өз дәретиушилигинде, жоқарыда атап өтилгеніндей, фольклорға тән элементлерді тутасы менен, таяр халында емес, ал мазмунды тереңлестіріу хәм поэтикалық стилизациялау аркалы эмоционал тәсиршенликті күшейтіу, шығарманың көркемлик дәрежесин көтеріу куралы ретінде пайдаланған. Мәселен, Әжинияздың «Йоқты» қосығында:

Мен әйлесем бир-бир баян,
Пәний ермиш ошбу жахан,
Искендер, Рустәми дәстан,
Ол хәм тири йүрән йоқты²⁵.
Искендәр Зулқарнайн киби дәұранлы,
Хәзирети Сулайман киби пәрманлы... —

(«Бардур»)

деген қатарларда Искендер Зулқарнайн хәм Сулайман атларын тилге алыу менен-ақ усы тарийхый шахслар хақындағы аңызларға ишарат етиледи. Хаслында, тарийхый шахслар есапланған Искендер (Александр Македонский), Сулайман пайғамбар халық аңызларында өзинің тарийхый шахс сыпатындағы әхмийетин жоғалтып, фольклор шығармасының қахарманына айланып кеткени бәршеге мәлим. Әжинияз өз шығармасында Искендер, Рустем, Сулайман сыяклы халық ауызеки дәретиушилигине тән дәстүрий образлардан пайдаланыу аркалы инсап, қанаат, жақсылық хәм т.б.

²⁴ Бердак. Сайланды шығармалары. — Нөкис: Қарақалпақстан. 1997. — 24 б.

²⁵ Әжинияз. Таңдамалы шығармалары. — Нөкис: Қарақалпақстан. 1994. — 15-б.

пазыйлетлерді улығлап, оларды оқыұшының санасына синдириуге умтылады.

Қарақалпақ поэзиясында Шығыс халықтарының фольклорында хәм жазба әдебиятында кең тарқалған сақыйлық хәм мириүбетлик тымсалы — Хатамтай, сықмарлық, ашкөзлик рәмзи — Қарунбай образлары да жиий-жиий ушырасады. Олар жақсылық хәм жаманлық, ийман хәм иймансызлық, инсап хәм инсапсызлық, сақаұатлық хәм зықналық туұралы халықтың этикалық түсиниклерин көркем баянлау ушын қолланылады. Мәселен, Өтеш шайырдың «Шерменде» қосығында:

Сендей боп Қарунбай өтти,
Хайран болып жылап кетти,
Малы-мүлкін ұайран етти,
Сондай боларсаң, шерменде²⁶, —

деп, халық аңызындағы Қарун образынан пайдаланады. Көринип турғанындай, қосықта сықмар, хеш кимге қайыры, пайдасы болмаған байлық ийеси Қарунбай образы аркалы өзинің турмыс хәм жәмийет, адамлар арасындағы қарым-қатнастар, дүнья хәм материаллық байлықтың өткінши екенлиги хақындағы улыұмайынсаный идея хәм пикирлер ортаға тасланады. Қарунбай адамларды ислетип, мийнетине жараса хақы төлемейтуғын мұнапық кимсе сыпатында сүүретленеди. Бул дүньяда инсаннан тек ғана жақсылық, жақсы ат қалатуғыны хақындағы хақықат усы образ аркалы сәуленеди. Шығармадан автор шығаратуғын көркем жуұмақ — идеяны бир-бирин бийкар етпейтуғын қарама-қарсы түсиниклердің синтези аркалы баянлайды. Қарун образы хәм оған байланыслы әдебий улыұмалықлар Бердак, Әжинияз шығармаларында да мине усы мақсетлердің баянланыуы сыпатында қолланылғанын бақлау мүмкин.

ЖУҰМАҚ

«XIX әсир карақалпақ поэзиясында мифлер хәм аңызлардың қолланылыуы» темасындағы докторлық диссертациясы бойынша алып барылған изертлеулер нәтийжесинде төмендеги жуұмақлар усынылады:

1. Миф хәм аңызлардың келип шығыуы, жанрлық белгилери бойынша теориялық мәселелер жәхән әдебиаттаныу илиминде бираз тартыссы машқалалардың бири болып келди. Әйемде адамлар өзлерине түсиниксиз болған тәбият кубылыслары негизінде иләхий күш бар деп билген, усы иләхий күшлерге исенген хәм сыйынған. Усы исенимлер тийкарында элем хәм ондағы хәдийселер хақында дәслепки исенимлер, көзқараслар, түсиниклер системасы, яғный мифлер пайда болған. Демек, мифлер әйемги адамлардың пүткіл элем хақындағы ең әпиұайы хәм фантастикалық көзқарасларының сөз аркалы гүррің етилген формасы болып есапланады.

2. Жәхән фольклортаныуында мифлерді тематикасы хәм мазмуны бойынша классификациялау, белгилі бир типлерге бөлиу елеге шекем тартыссы мәселелердің бири болып қалмақта. Бизинше, миллий

²⁶ Өтеш шайыр. Таңдамалы шығармалары. — Нөкис: Қарақалпақстан. 1978. — 32-б.

әдебиатымызда, атап айтқанда, XIX әсир қарақалпақ поэзиясында қолланылған мифлерді төмендегіше классификациялау мүмкін:

- 1) этиологиялық мифлер; 2) антропологиялық хәм этногенетикалық мифлер; 3) космогониялық мифлер; 4) диний культ мифлери; 5) календарлық мифлер; 6) эсхатологиялық мифлер.

3. Мифлердің жанрлық өзгешеліктері (мифлердің фольклор жанры бола алуы яки бола алмауы) жәхән фольклортаныуы менен әдебиаттаныуындағы тартыслы машкалалардың бири. Биз жәхән фольклоры хәм әдебиаты жетіскенліктерин үйрениу арқалы халық ауызеки дәретиушилиги үлгилеринин пайда болуы, ең алды менен, мифлерге байланыслы, деген жуу маққа келдик. Себеби, мифлердің ол яки бул элементтерин қоллану арқалы жазба әдебиатта мифологизацияласқан шығармалар пайда болған. Халық дәретиушилигинде пайда болған мифологиялық түсиниклер қайта исленип, жазба әдебиаттың көркемлеу мүмкіншиликтерин кеңейтуге хызмет еткен. Бул процесс (қайта ислениу, толықтырылу) фольклор үлгисинин көркемлик жактан жетилисиуин, яғный дәстүрий фольклор жанрларының тарийхый эволюциясын тәминлеуши факторлардан бири болуы да мүмкін. Демек, миф фольклор жанрларының пайда болуына ймкан жаратып, қарысу, қосылу процессин бастан кеширсе де, ауызеки дәретиушиликтің эпикалық түрине тийисли жанр сыпатындағы өзгешеліктерин саклап қалады.

4. Аңызлардың дәслепки басқышлары тарийхый уақыя-хәдийселер яки реал турмыста жасап өткен шахслардың искерлиги хакқындағы ауызеки гүррин хәм әңгимелердің рәуийлер репертуарына өтиуи нәтийжесинде жүзеге келген. Мәселен, аңызға тийкар етип алынған белгили бир образдың прототипи реал турмыста болған. Оның ислеген батырлық яки азаматлық ислери, жәмийет мәпи ушын жүргизген гүреслери халық ядында қалады. Ол хакқындағы ауызеки әңгимелер, гүрринлер әуладтан әуладқа өтиу барысында қайта исленеди, аңызға тийкар болған реал уақыя көркем сүүретлеу нәтийжесинде фольклор шығармасы сыпатында қәлиплеседи. Нәтийжеде аңызда аты дәстүрлескен тарийхый шахс образы ендиги жағында халықтың эпикалық қажарманына айналады. Мине усы жағдайда тарийхый шахстың фольклор образына айланыу процесси жүз береді. Аңызлардың жүзеге келиуине себеп болған тийкаргы факторлардың бири усынан ибарат.

5. Қарақалпақ фольклортаныуы менен әдебиаттаныуында аңызлардың жанрлық тәбиятын анықлауда хәм терминологиялық атамасын белгилеуде тартыслы, бир-бирине қарама-қарсы көзқараслар да бар. Биз бул мәселени хәр тәрепкеме үйренип шығып, тарийхый уақыя, тарийхый шахс, тарийхый орын хәм белгилерди сәулендиретуғын гүрринлерди «аңыз» деп атауды макул көрдик.

6. Жоқарыда атап өтилгениндей, аңызлар мазмұны бойынша бир неше түрлерге бөлинеди. Биз изертлеу барысында XIX әсир қарақалпақ шайырларының шығармаларында тарийхый, топонимикалық, диний хәм этнонимикалық аңызлардың бар екенін анықладық. Құнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм т.б. шайырлар қәлемине тийисли шығармаларда

аңызлардың тематикалық-мазмұнлық жактан биреше түрлеринин ушырасуын, олардың қолланылу мақсеттерин хәм себептерин анықладық.

7. Мифтің жазба әдебиатқа өтиу (трансформация) процесси фольклор үлгилери арқалы әмелге асады. Демек, фольклорда жасап қиятырған миф авторлық қайта ислеу нәтийжесинде жазба әдебиатқа да өткен. Жәхән әдебиаттаныу илиминде тән алынғанындай, миф фольклордың айырықша бир жанры сыпатында қаралып, жазба әдебиаттың пайда болуына, рауажланыуына үлкен тәсир еткен, сонын-ала ол әдебий образларды байыту, автор идеясын тереңлету, көркемлікті күшейту қуралы сыпатында қолланылған.

8. XIX әсир қарақалпақ поэзиясында мифологиялық образлар хәм сюжеттер кең қолланылған. Мифологиялық образлардың көпшилиги әсирлер дауамында халық санасында жасап, белгили бир мәнисте дәстүрге айналған образлар сыпатында жазба әдебиатқа кирип келген. Мифлердің тәбияты әйемги дәуір адамларының дүньяқарасы, социал-мәдени түсиниклери нәтийжеси сыпатында қәлиплескенлиги себепли XIX әсир қарақалпақ поэзиясынан орын алған мифологиялық материалдарды исламға шекем бар болған архаик мифлер хәм араб-ислам мифологиясы тәсиринде қәлиплескен орта әсир мифлери көринисинде еки топарға бөлиу мүмкін.

9. Усы дәуір поэзиясында анимистлик, тотемистлик, фетишистлик хәм т.б. әйемги дәуір мифологиялық түсиниклеринин излери сакланып қалған. Бирақ олар тарийхый рауажланыу дауамында өзгерип, сол социаллық орталыққа бейимлесип, соңғы дәуірлердеги диний көзқарасларға сиңисип кеткен. Бундай этиологиялық, антропологиялық, космогониялық, этногенетикалық мифлердің көринислери поэзиялық шығармаларда көркем образ хәм сюжет, деталлар ретинде қолланылған. Мине, усы миф көринислеринин архаик формасы анимистлик, тотемистлик, фетишистлик исенимлер тийкарында пайда болып, олар кейин ала диний концепцияларға тарийхый дәуірдің сиясый-экономикалық, рухый-мәдени мазмұнына уйғынласып кеткен. Усы мәнисте Әжинияздың «Демишлер» шығармасы этиологиялық мифлердің нағыз үлгиси бола алады. Онда әлем хәм адамның жаратылуы хакқында мұсылман халықтарында кең тарқалған этиологиялық мифлер көркем баянланады. Бердақтың «Хорезм» дәстанында болса, антропологиялық мифлер, яғный ең биринши адамның пайда болуы хәм оның шежиреси хакқындағы әйемги түсиниклер өз сәуленелин тапқан. Сондай-ақ, Құнхожаның «Түйе екенсен», Бердақтың «Маған бер» атлы қосықларында әйемги мифологиялық персонаждардан дәретиушилик пенен пайдаланған халда шығармалардың идеялық мазмұны тереңлестірилген.

10. XIX әсир қарақалпақ классикалық шайырларының дәретиушилигинде ислам дини менен байланыслы мифологиялық сюжет, образ хәм мотивлер де өз сәуленелин тапқан. Биз бундай мифологизмлерди «диний мифлер» деп атауды макул таптық.

11. Құнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шайырлар ески жазба дәреклердеги, халық ауызеки дәретиушилиги үлгилериндеги аңызлардан түрлише пайдаланған. Мәселен, Құнхожа оқыушыны белгили бир уақыя-

хәдийседен хабардар етиү мақсетинде жазба дәрежелердеги аңызлардың бир қатар сюжет элементлеринен өнімлі пайдаланған. Әжинияз хәм Бердақ шығармаларында қолланылған аңызға тән сюжет материаллары болса тек ғана баянлау емес, ал шайырлардың дәрти, қуанышы, сезим-ғуйғыларын хәрекетке келтириуши, хәдийсе яки образға байланыслы индивидуал мүнәсибет баянланыуын күшейтетуғын көркем сүүретлеу куралы сыпатында пайдаланылған.

12. Қарақалпақ классикалық поэзиясында қолланылған миф хәм аңызлардың көркемлик өзгешеликлерин салыстырмалы-тарийхый, салыстырмалы-типологиялық хәм көркем анализ методлары тийкарында фундаментал изертлеудин көрсетиуинше, фольклор хәм жазба әдебият арасындағы жанрлар аралық байланыслар XIX әсир қарақалпақ поэзиясында өзине тән тәризде көзге таслана баслаған. Бул дәуир әдебиятында халық прозасының сюжет хәм мотивлер курамы, дәстүрий образлар системасының поэтикалық интерпретациясы тийкарында қурылған мифологемалар хәм фольклоризмлерден пайдаланыу принципи үстинлик етеди. Миф хәм аңызлар дәретиушиниң көркемлеу нийети хәм идеялық мақсетин әмелге асырыу куралы болып ғана қалмастан, поэтикалық текстин композициялық қурылысын қәлиппестириу, дәуир шынлығын хәм лирикалық қахарманның мәнауйи-руұхый кеширмелерин баянлау ұазыйпасын да атқарған.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ 14.07.2016. ФН.05.01 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
НАУЧНОЙ СТЕПЕНИ ДОКТОРА НАУК ПРИ КАРАКАЛПАКСКОМ
ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМЕНИ БЕРДАХА**
КАРАКАЛПАКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

КЕРУЕНОВ ТУРГАНБАЙ АРАЗМЕДОВИЧ

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МИФОВ И ПРЕДАНИЙ
В КАРАКАЛПАКСКОЙ ПОЭЗИИ XIX ВЕКА**

10.00.03. – Каракалпакский язык, каракалпакская литература
(филологические науки)

АВТОРЕФЕРАТ ДОКТОРСКОЙ ДИССЕРТАЦИИ

Нукус – 2016

1999 года «О проведении 175-летия со дня рождения Ажиянза Кусибая оглы», №222 от 7 октября 2010 года «О защите, сохранении, пропаганде и использовании объектов нематериального культурного наследия на 2010–2020 гг.» и других нормативно-правовых актах, направленных на осуществление задач данной программы.

Связь диссертационной работы с приоритетными направлениями развития науки и технологий в республике. Диссертационная работа выполнена в рамках приоритетного направления развития науки и технологии в республике – 1. «Духовно-нравственное и культурное развитие демократического и правового общества, формирование инновационной экономики».

Обзор зарубежной научной литературы по теме диссертации². Научные исследования по специфическим особенностям мифов и преданий, теории мифологии, системе эпических жанров фольклора, основным концепциям «мифологических школ» и «ритуально-мифологических школ», а также жанрам народной прозы проводятся в ведущих научных центрах и высших учебных заведениях всего мира, в частности: в University of Harvard, American Folklife Center, American Folklore Society, University of Pennsylvania (USA), University of British Columbia (Canada), University of Peking (Beijing), University of Kent at Canterbury, University of Essex (UK), Baltic Institute of Folklore (Эстония), Московском государственном университете, Институте мировой литературы РАН (Россия), Folklor Institutu (Азербайджан), Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы (Узбекистан).

В результате исследований, направленных на изучение влияния фольклора и литературы, народного творчества на письменную литературу, классификации фольклоризмов и определение их художественных задач, получены следующие научные результаты: определены этапы архаичной, средневековой мифологии, неомифологизм формирования мифологического мышления и исторического развития (University of Harvard, USA); на основе метода психологически-аналитического метода доказано, что благодаря диффузии мифологии народов Центральной Азии народное творчество вошло в такие жанры как легенда, предание, сказка и эпос (University of British Columbia, USA); раскрыты проблемы влияния генезиса, типологии, своеобразных особенностей древнекитайской мифологии на развитие художественного мышления народов Центральной Азии (University of Peking, Beijing); определено влияние китайских мифов и преданий на письменную литературу (University of Oxford, USA).

В мировой фольклористике и литературоведении проводятся следующие изыскания по таким приоритетным направлениям изучения влияния мифов и преданий на письменную литературу: архаичная мифология и его эпическая диффузия; определение специфических особенностей мифов и преданий,

создание классификации мифов и преданий, составление каталогов мифологических сюжетов и мотивов, влияние мифа на письменную литературу, создание теории сравнительного мифоведения и мифологии.

Степень изученности проблемы. В мировом литературоведении и фольклористике проблемы специфических особенностей мифов и легенд, их функционально-семантической роли в совершенствовании литературно-эстетического мышления изучены с общетеоретической точки зрения. В частности, важные идеи выдвинуты в работах С.А.Токарева, Е.М.Мелетинского, М.И.Стеблин-Каменского, А.Ф.Лосева, О.М.Фрейденберга, И.М.Дьяконова, в узбекской фольклористике – Х.Зарифова, К.Имомова, Г.Акрамова, Б.Саримсокова, М.Жураева, Ш.Шомусарова, У.Жуманазарова, Т.Хайдарова, в литературе родственных тюркских народов – Б.Угал, С.Каскабасова, А.Баймуратова, С.Кондибай, М.Сейидов, в каракалпакском литературоведении – Н.Давкораева, М.Нурмухаммедова, К.Максотова, К.Айимбетова, С.Бахадировой, К.Жаримбетова, Ж.Хошаниязова, К.Алламбергенова. Фундаментальные научные работы в данной сфере освещают историю совершенствования жанров мифа и преданий и их теоретические особенности.

До сегодняшнего дня не был объектом специального исследования вопрос использования мифов и преданий в письменной литературе, в частности каракалпакской поэзии XIX века, их роли и задач в художественности произведения, особенностей отражения индивидуального мастерства автора. Именно таким подходом к изучению мифов и преданий данная диссертация выделяется среди других исследований, осуществленных в каракалпакском литературоведении. В данной диссертации исследована природа мифов и преданий, включенных в 77-78-й тома сборника «Каракалпакский фольклор», приведение в них теоретических особенностей данного жанра, использование индивидуальными авторами источников жанров народной прозы.

Несомненно, благодаря проводимым в республике научным исследованиям, сохранение, изучение и пропаганда нематериального культурного наследия являются одним из важных факторов воспитания молодого поколения в духе внимательного отношения к национальным ценностям. Проведенное нами научное исследование и внедренные на основе нашей работы материалы не только имеют большое значение в научном процессе республики, но и послужат делу дальнейшего расширения национально-духовного мировоззрения молодого поколения, воспитания в духе любви и уважения к народу, патриотизма, верности добру и благородию. Исследование имеет образовательное и воспитательное значение как одно из многочисленных работ в данном направлении. Следовательно, проведение исследований, направленных на духовное развитие молодежи с помощью широкой пропаганды и анализа национальных ценностей, придающих духовно-нравственную силу нашему народу, всегда были одной из актуальных, не теряющих научную значимость задач.

² Диссертация мавзуси буйича хорижий талкиотлар шархи: www.folkmyth.fas.harvard.edu, www.you.ubc.ca/ubc/programs, www.essex.ac.uk; ва бошқа манбалар асосида тайёрланди. Lihui Yang. Handbook of Chinese Mythology. – New York: Oxford University Press, 2005.

Связь темы диссертационной работы с научно-исследовательскими работами высшего учебного заведения, где выполнена диссертация. Диссертационное исследование выполнено в рамках научных направлений «Изучение каракалпакской литературы и актуальные вопросы литературоведения», «Каракалпакская классическая литература и идея независимости», «Актуальные вопросы современной филологии», научно-исследовательских программ Каракалпакского государственного университета.

Целью исследования является определение влияния мифов и преданий каракалпакской классической поэзии на письменную литературу на примере произведений поэтов Кунходжи, Ажинияза, Бердаха и Оташа, определение диффузии мифа в художественный текст.

Задачи исследования:

определение теоретических основ мифов и преданий, разработка практических рекомендаций по усовершенствованию терминологии данной отрасли;

определение принципов каракалпакской письменной литературы XIX века, установление влияния и места фольклорных жанров в развитии художественного мышления;

раскрытие специфических жанровых особенностей мифов и преданий, их исторических основ и художественности;

освещение генетических основ мифов, определение особенностей диффузии архаической мифологии в каракалпакский фольклор;

обоснование законов художественной интерпретации каракалпакской мифологии в письменной литературе на основе передовых концепций мирового литературоведения и фольклористики;

определение художественно-эстетических принципов межжанровых связей на основе анализа мифов и преданий, использованных в каракалпакской поэзии;

раскрытие специфических особенностей и художественных задач фольклоризмов путём определения источников, классификации и поэтической стилизации каракалпакских народных преданий;

анализ особенностей употребления в каракалпакской классической литературе традиций древней тюркской мифологии и средневековых мифов;

обоснование природы мифологизмов письменной литературы путём определения поэтических задач сюжетов и мотивов мифов, выдвижение теоретических взглядов в данной области;

сравнение художественно-композиционных особенностей и типологии мифов и преданий.

Объект исследования — опубликованные лирические и эпические произведения каракалпакских поэтов XIX века Кунходжи, Ажинияза, Бердаха и Оташа, в частности избранные произведения Кунходжи (1960, 1975, 1987), Ажинияза (1965, 1975, 1988, 1994), Бердаха (1977, 1987, 1993, 1997), Оташа (1978, 1997).

Предметом исследования являются специфические особенности развития каракалпакской классической литературы, межжанровые связи в фольклоре и классической литературе, эпическая диффузия мифов и преданий, источники по типологии фольклорных жанров и теории мифа.

Методы исследования. При освещении темы исследования использованы историко-сравнительный, историко-типологический и художественно-эстетический методы исследования.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

доказана связь генетических корней мифов и преданий в каракалпакской поэзии с архаичными представлениями анимизма, фетишизма, тотемизма;

уточнены поэтические функции мифологических образов и мотивов, использованных в каракалпакской поэзии, в определении национальной природы картины действительности и переживаний лирического героя;

определены художественно-эстетические принципы эпической диффузии жанров и преданий, определяющие развитие каракалпакской классической литературы;

раскрыты такие функционально-семантические особенности мифологизмов и фольклоризмов, как обеспечение народности художественного произведения, формирование композиционного строения, насыщение сюжета и мотивов.

Практические результаты исследования заключаются в следующем:

усовершенствованы научные взгляды о научных взглядах на мифы и предания;

предотвращена терминологическая путаница о жанрах мифа и предания в каракалпакской фольклористике и литературоведении, выражено собственное мнение исследователя по поводу проблем, связанных с употреблением терминов фольклористики, уточнен целый ряд терминов;

создана классификация мифов, использованных в каракалпакской поэзии, определены основные типы мифологических сюжетов;

путём сравнительно-исторического анализа использования мифов и преданий в творчестве каракалпакских поэтов определена природа мифологизмов и фольклоризмов в письменной литературе;

определены композиционные задачи мифов и преданий в структуре произведения, использованных в каракалпакской поэзии, их роль в реализации творческой цели и стиля автора;

разработаны рекомендации и предложения по определению жанровых взаимоотношений фольклора и письменной литературы, в частности по применению мифов и преданий в письменной литературе, сфере использования мифов и преданий в письменной литературе, их художественных функций в творческом процессе.

Достоверность полученных результатов доказана использованными подходами и методами, получением использованных в диссертации теоретических справок из достоверных научных и художественных источников, обоснованностью приведенных анализов и полученных заключений с помощью сравнительно-исторического, сравнительно-

типологического и художественно-аналитического методов исследования, широким использованием теоретических мыслей и предложений, утверждением полученных результатов уполномоченными структурами.

Научная и практическая значимость результатов исследования. Научная значимость результатов исследований объясняется возможностями создания истории и теории литературных связей каракалпакского фольклора и классической поэзии, а также возможностью использования материалов о специфических возможностях фольклоризмов и закономерностях их мифопоэтического толкования в художественном тексте.

Практическая значимость результатов исследования определяется возможностью создания новых учебных пособий и учебников для студентов филологических факультетов высших учебных заведений по истории каракалпакской литературы, взаимоотношениям каракалпакского фольклора и письменной литературы по направлениям бердаховедения и ажиниязоведения, учащихся академических лицеев, профессиональных колледжей, средних образовательных школ, проведения специальных курсов по жанрам устного народного творчества, в частности о мифах и преданиях, а также для разработки плана целевых мероприятий по сохранению и пропаганде объектов нематериального культурного наследия.

Внедрение результатов исследования.

Научно-теоретические взгляды в области важности литературного наследия каракалпакских классических поэтов XIX века в деле воспитания молодого поколения в духе сохранения и изучения национальных ценностей использованы для подготовки культурно-просветительных передач «Мерос» и «Литература и эпоха» телерадиокомпании «Каракалпакстан» в июне 2016 года (Справка № 01/01-339-340 телерадиокомпании Каракалпакской Республики от 16 августа 2016 года). Данные заключения дали возможность раскрыть роль нематериального культурного наследия в развитии художественного мышления, духовную жизнь народа и поэтическое толкование социальных отношений путём изучения творческого наследия каракалпакских классических поэтов;

научно-теоретические концепции по специфическим особенностям, классификации и художественности мифов и преданий каракалпакского фольклора использованы в подготовке 77, 78-го томов 100-томника по проекту инновационного исследования на тему ИИ-ФА-0-14244 «Подготовка к изданию ранее не изданных образцов каракалпакской народной прозы (на основе 100-томника «Каракалпакский фольклор»)» (2014-2015) (Справка № 79/1 Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан от 23 мая 2016 года). Благодаря внедрению в проект обоснований типов мифов усовершенствованы научные критерии подготовки к изданию каракалпакских народных мифов и преданий, получены возможности научной оценки в обеспечении текста каждого произведения научными комментариями и указателями;

заключения исследования по теоретическим и практическим проблемам мифов в каракалпакской классической литературе стали важной основой в освещении жанровых особенностей мифов и преданий благодаря использованию их в проекте фундаментального исследования ФА-Ф1-ГОО2 «Изучение теоретических проблем жанров каракалпакского фольклора и литературы» (2012-2016) (Справка за № 79/1 Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук КОАН от 23 мая 2016 года);

новые сведения и теоретические обобщения о художественных особенностях произведений Бердаха, народности творчества поэта и месте в них фольклорных традиций использованы в формировании отдела «Эпоха поэта Бердаха» Национального музея Бердаха при Каракалпакском национальном музее (Справка за номером 01-22-01/46 Каракалпакского государственного университета от 22 августа 2016 года). Это дало возможность внедрить духовно-просветительские новшества творчества прогрессивных каракалпакских поэтов, в частности Бердаха, и раскрыть поэтическое толкование актуальных социальных отношений эпохи.

В результате применения научных результатов раскрыты специфические особенности и задачи мифов и преданий каракалпакской классической литературы.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования доложены и прошли апробацию на 9 научно-практических конференциях, в частности 7 республиканских конференциях: «Журналистика и литература: вчера и сегодня» (Ташкент, 2008); «Мир Бердаха» (Нукус, 2008); «Актуальные проблемы предметов современной филологии» (Нукус, 2013); «Сборник тезисов докладов Республиканской научно-практической конференции молодых учёных, посвящённой 70-летию Академии наук Республики Узбекистан» (Ташкент, 2013); «Филологические исследования. V часть» (Ташкент, 2014); «Яркие звёзды каракалпакской литературы» (Нукус, 2015); «Устное народное творчество в системе национальных и общечеловеческих ценностей» (Нукус, 2015); на 2 международных конференциях, в частности: «Махмыт Кашгарлы – основоположник научной тюркологии» (Туркменистан, Ашхабат, 2008); Материалы научно-практической конференции «Наука та сучасність: виклики XXI століття» (Украина, Киев, 2014).

Опубликованность результатов исследования. По теме диссертации опубликованы 22 научные работы, из них 1 монография, 10 статей в научных журналах, входящих в перечень журналов, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан для публикации основных результатов докторской диссертации, в частности 8 республиканских и 2 зарубежных журналах.

Объём и структура диссертации. Диссертация состоит из введения, 4 глав, заключения, списка использованной литературы и приложений, общий объём диссертации 221 страница.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во введении обоснованы актуальность и востребованность проведенных исследований, указаны цели и задачи, объект и предмет, соответствие приоритетным направлениям развития науки и технологии республики, изложены научная новизна и практические результаты исследования, раскрыты научная и практическая значимость полученных результатов, приведена информация о внедрении в практику результатов исследования, опубликованных работах и структуре диссертации.

В первой главе диссертации «Миф и теоретические основы преданий» анализируются специфические особенности мифов и преданий, его изученность в мировой фольклористике и литературоведении, приводится собственное мнение автора.

Как известно, потребность в исследовании истории и культуры определённого народа требует изучения развития философско-эстетических взглядов и художественного мышления народа в тесной связи с одним из древних видов социального сознания. Мифология, считающаяся составной частью богатого культурного наследия, сформированного в результате поэтапного развития национальных ценностей, играет важную роль в обогащении духовного мира личности. Миф и мифология – начало художественного мышления, составляют нижнюю часть системы эстетического мышления человечества. Ибо «главными предпосылками своеобразной мифологической «логики» являлось, во-первых, то, что первобытный человек не выделял себя из окружающей природной и социальной среды, и, во-вторых, то, что мышление сохранило черты диффузности и нерасчлененности, было неотделимо от эмоциональной аффектной, моторной сферы»³. Несмотря на синкретичность, то есть смешанность мышления, в системе мифологических представлений древнего человека естественные и социально-культурные факторы по сути перекрещены. В нём охваченность событий, образ мышления, а также сопоставление дополняют друг друга и образуют мифологическую ассоциацию. Синкретичное проявление реального описания событий и мифического описания на основе его первобытных понятий стало основой удвоения материи и понятия, то есть создания субъективного толкования из объективной реальности. В этом смысле мифопоэтическое мировоззрение считается начальной формой образного выражения художественно осмысленной реальности.

В мифологии в определенной мере изучены первые этапы исторического развития общества, роль мифов в формировании представлений у человека о Вселенной и её устройстве, роли традиции мифологического осмысления реальности в мировоззрении первобытного человека. С развитием науки и техники значительно снижается роль мифов в познании мира, они имеют лишь историческую значимость. А в письменной литературе мифологический сюжет, мотив и образы становятся поэтическими

средствами, отражающими идеи, художественную цель, размышления автора. В этом смысле каракалпакские поэты XIX века не пренебрегали использованием мифов в качестве средств художественной передачи. Однако в каракалпакском литературоведении недостаточно изучены виды мифов в художественной литературе, не были они и объектом монографического исследования. Именно поэтому рассмотрение вопроса связей мифов и художественной литературы является одной из актуальных проблем каракалпакского литературоведения.

Для изучения вопроса влияния легенды, преданий и сказаний на каракалпакскую литературу прежде всего необходимо прокомментировать теоретические данные об этих жанрах и уточнить способы, причины и результаты использования их в произведениях представителей каракалпакской литературы XIX века.

При определении теоретических основ и закономерностей развития мифов и легенд, широко использованных в каракалпакской литературе XIX века, специфических особенностей жанров народной прозы и установлении их роли в развитии художественного мышления руководствовались исследованиями мировых⁴, узбекских⁵ ученых, исследованиями по родственному тюркским⁶ и каракалпакскому⁷ народам в области

⁴Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1978; Мелетинский Е.М. Мифологический словарь. – М., 1991; Стеблин-Каменский М.И. Миф. – М., 1976; Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М., 1987; Дьяконов И.М. Архангелские мифы Востока и Запада. – М., 1990; Мифы народов мира. Т.1-2 / Под редакцией Токарева С.А. и Мелетинского Е.М. – М.: Сов. энциклопедия, 1992.

⁵Зарифов Х. Фольклор ва археология материалларини киёсий ўрганишмасаласига доир // Ўзбек фольклор шунослиги масалалари. IV китоб. – Тошкент: Фан, 2010. – Б.42-49; Имомов К. Ўзбек халқ прозаси поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008; Саримсаков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.97-148; Акрамов Ф. Миф ва ёзма адабиёт муносабатига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1996. – 2-сон. – Б.60-66; 4-сон. – Б.70-74; 5-сон. – Б.56-58; 6-сон. – Б.53-57; Яна ўша. Манистик мифология // Ўзбек фольклор шунослиги масалалари. IV китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – Б.16-21; Жўраев М. Миф // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том. – Тошкент, 2003. – Б.29-30; Яна ўша. Мифологик образлар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том. – Тошкент, 2003. – Б.30; Яна ўша. Мифология // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том. – Тошкент, 2003. – Б.30-31; Яна ўша. Мифологик мактаб назарияси // Жўраев М. Фольклор шунослиги асослари. – Тошкент: Фан, 2009. – Б.75-96; Жўраев М., Шамусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Тошкент: Фан, 2001; Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. – Тошкент: Фан, 1990; Ўзбек фольклори ва тарихий воқеалар. – Тошкент, 1991; Хайдаров Т. Гўруғли ва мифология синкретизми: Филол. фанлари номз. дис. автореф. – Тошкент, 1993;

⁶Ögel B. Türk Mitolojisi. Cilt: I. – Ankara: TTK Yayınları, 1998; Яна ўша. Türk Mitolojisi. Cilt: II. – Ankara: TTK Yayınları, 2003; Баймыралов А. Түркмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. – Ашгабат: Ёшлар, 1982; Каскабасов С. Казахская несказочная проза. – Алматы: 1990; Кондыбай С. Мифология предказахов. Кн.3. Перевод с казахского Зыры Наурызбаевой. – Алматы: САГА, 2008; Сейидов М. Хызар – продукт тюркского мифологического мышления // Известия АН Азербайджана. Серия литературы, языка и искусства, 1980, № 4. – С.10-30; Яна ўша. Азербайжан мифификациякуррунун гаинаглары. – Баку: Лазыкы, 1983.

⁷Дюкареев Н. Шығармаларының 3 томлығы. 2-том. – Нөкис: 1977; Нурмухамедов М. Түркий тил лес әдебиятлард аауызекки хэм жазбатрадициялардың синтези // Әмиўдарья. – Нукус, 1984. – №7. – Б.120; Максетов Қ. Каракалпак халқының көркем ауызекки дәретпелери. – Нөкис: Билим, 1996; Алламбергенов К. «Едиге» дастаны хэм Алтын Орда, Мауереннахр дәуири тарихының гейпара мәселелери. – Нөкис: НМПИ. 2014; Яна ўша. «Едиге» дастанында мифлик хэм реалистик сүүретлеў усылларының синтези // ӘЗРИАҚҚ бөлимининг Хабаршысы. – Нукус, 1995. – №4. – Б.133-135; Яна ўша. «Едиге» дастанында архаикалык миф элементлери // Каракалпакстан мугаллими. – Нукус, 1995. – №3-4. 1995. – Б.102-113 Яна ўша. «Едиге» дастанында мифологизация қубылыс // Каракалпакстан мугаллими. – Нукус, 1995. – №3-4. – Б.113-117; Бахадирова С. Бердактын «Шежире» шығармасы хакында ойлар // Еркин Каракалпакстан. – Нукус, 1998, 17-сентябрь; Жәримбетов Қ. Әжанияз поэзиясының көркем-эстетикалык дәректери // Каракалпак мәмлекетлик университетининг хабаршысы. – Нөкис, 2015. – №2; Хошаниязов Ж. Бердактын «Шежире»синдегибир сюжет туўралы // Әмиўдарья. – Нукус, 1987. – №6; Яна ўша. Каракалпак халык

³Мелетинский, Е. М. Общее понятие мифа и мифология // Мифология: иллюстрированный энциклопедический словарь. – СПб.: Норинт, 1996. – С. 812.

фольклористики и литературоведения. Эти работы выполняют функцию важного источника в понимании теоретических проблем, эволюционного развития и современного состояния мифов и легенд.

По мнению известного учёного-мифолога Е.М.Мелетинского, мифология «считается синкретичным единством первобытного примитивного поэтического творчества в первобытнообщинной культуре, первых религиозных представлений о мире и донаучных примитивных понятий»⁸. Подобные мнения также выдвигались И.М.Дьяконовым, М.И.Стеблин-Каменским и другими учёными⁹.

По мнению узбекского фольклориста Б.Саримсакова, «миф, в целом мифология это – не художественное творчество первобытного человека о явлениях, а систематизированный комплекс его размышлений»¹⁰. По мнению М.Жураева, Ш.Шомусарова, происхождение системы мифологического мышления «связано с появлением реального бытия вселенной, причинами появления определенного исторического явления, мифологическим отражением в сознании первобытного человека проблем взаимоотношений природы и человека, древними представлениями и взглядами о вселенной»¹¹. Исследователь мифологических образов и сюжетов в поэмах узбекских народных поэтов Т.Хайдаров пишет: «Необходимость познания причин происходящих в природе изменений, осмысления сверхъестественных явлений в социальных отношениях человеческого общества порождает первичные понятия и представления об образовании вселенной и её частей. Представления о человеке и появлении вселенной появились ещё в начальные этапы эволюции человеческого общества»¹², он связывает свои размышления с религиозными представлениями народов мира, а первичную реализацию в фольклоре представлений человека о действительности объясняет термином «миф».

Каракалпакский учёный Н.Давкараев считает, что «древнее значение слова «миф» означает рассказ, беседа, выдумка»¹³. Корейский исследователь О.Инён в своей докторской диссертации на тему «Сравнительная типология поэм «Алпамыш» и «Джумонг»¹⁴ приводит свои размышления о мифах и психоаналитических анализах мифа.

Несмотря на разноречивость определений учёных по поводу мифов и их специфических особенностей, существует множество общих черт, объединяющих их. Исходя из указанных выше толкований, можно сказать, что в древности человек думал, что в окружающем его мире существует какая-то могучая сверхъестественная сила, верил в эту силу и поклонялся ей.

Поскольку древние люди не могли научно объяснить явления природы и суть устройства вселенной, они считали их продуктом могучих священных сил, а явления вселенной толковали на основе мифологических представлений.

Существует ещё одна проблема в области теоретических основ мифов – проблема термина «миф». Ибо до сих пор в каракалпакской фольклористике и литературоведении миф называют различными терминами. Это обстоятельство, во-первых, приводит к путанице выражения исконного содержания данного термина, затрудняет понимание своеобразных особенностей мифа, во-вторых, связывает понятие мифа со смежными ему фольклорными жанрами, в частности с преданиями, легендами и демонизированными рассказами. Именно поэтому в диссертации мы решили, что термин «миф» целесообразно употреблять в значении жанрового названия фольклористики и литературоведения как словесную форму выражения самых древних представлений первобытных людей о мире. К тому же в настоящее время в фольклористике и литературоведении тюркских народов термин «миф» употребляется как стабильный термин.

В каракалпакской литературе также встречается много случаев обращения к преданиям. В мировом и отечественном литературоведении выполнен ряд исследований по определению теоретических основ преданий. Например, можно указать работы В.К.Смирновой, В.П.Аникина, Б.Саримсакова, К.Имомова, М.Жураева, А.Баймуратова, Ш.Ишннёзова, в каракалпакской фольклористике – Н.Давкараева, К.Айымбетова, К.Максегова¹⁵. При определении теоретических основ преданий, встречающихся в каракалпакской письменной литературе, в основном опираются на эти исследования.

Начальный этап появления преданий связан с преобразованием исторического события и деятельности исторической личности в устный рассказ, сообщение. При этом событие или герой, ставшие основой предания, являются реальными историческими лицами или событиями. Его героизм, проявленный на пути достижения свободы и благополучия народа, человеческое счастье, борьба за будущее своих соотечественников останутся в памяти предков. Его храбрость, благие дела, борьба передаются из уст в уста и распространяются в народе, переходят от поколения к поколению. Таким образом, с течением времени взятый из реальной жизни образ «фольклоризуется», превращается в эпического героя. Народ создаёт художественно совершенные, интересные предания, рассказы о таких смелых

прозасы жанрларының атамалары ҳам критериялары мәселелери // ӨзРИАҚК бөлімнің Хабаршысы. – Нукус, 2013. – №4. – Б.51-55.

⁸ Мелетинский Е.М. Миф и исторический фольклор // Фольклор: поэтическая система. – М.: Наука, 1977. – С.23

⁹ Мифология древнего мира. – М.: Наука, 1977. – С.9; Стеблин-Каменский М.И. Миф. – Л.: Наука, 1976. – С.4.

¹⁰ Саримсаков Б. Эпик жанрлар диффузияси/Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981. – 103-б.

¹¹ Жураев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Тошкент: Фан, 2001. – Б.9.

¹² Хайдаров Т. Гўрулғива мифология синкретизми: Филол. фанлари номз.дис. авторефер. – Тошкент, 1993. – 236.

¹³ Даўкараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 171-б.

¹⁴ Инён О. «Алпамыш» ва «Жумонг» достоналарининг киёсий типологияси: Филол. фанлари доктори дисс. автореферати. – Т., 2014. – Б.25.

¹⁵ Смирнова В.К. О некоторых типах исторических преданий//История, культура. Фольклор и этнография славянских народов. – М.:Наука, 1968; Аникин В.П. Художественное творчество в жанрах несказочной прозы/Русский фольклор. Русская народная проза. №13. – Л.:Наука, 1972; Имомов К. Ўзбек халқ прозасы поэтикаси. – Т.: Фан, 2008; Ўша муаллиф. Ўзбек халқ ривоятларининг жанр белгилари/Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 2005. – №1; Саримсаков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: Фан, 1981. – Б.97-148; Жураев М., Расулова З. Миф, маросим ва эртак. – Т.: Мумтоз сўз, 2014; Ишннёзова Ш. Хозирги замон ўзбек ва киргиз насаида афсона ва ривоятларининг киёсий-типологияси таҳлили: Филол. фанлари номз.дисс. автореферати. – Самарканд: 1996; Баймуратов А. Тўркмен фольклор прозасының тарыхы эволюцияси. – Ашгабат: Ылым, 1982; Даўкараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3 томлык. 2-том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977; Айымбетов К. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988; Максегов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызы ки деретпелери. – Нөкис:Қарақалпақстан, 1996.

людях, которые могут служить примером будущему поколению. Именно здесь происходит процесс преобразования исторического лица в фольклорный образ. То есть «в превращении исторического лица в фольклорный образ решающую роль играют стремление и желание создания нового лица, воплощающего в себе народный идеал, героизм»¹⁶. Это обстоятельство является одним из основных факторов, ставших причиной появления преданий. Предание отличается от мифа и легенды именно этой особенностью, то есть свойством изображения действительности с помощью жизненной выдумки. Поэтому учёные утверждают, что в основе предания лежит историческая правда.

Во второй главе диссертации «Виды мифов и преданий, использованных в каракалпакской письменной литературе XIX века» мифы, использованные в произведениях писателей изучаемого периода, разделены на две группы: доисламские предания и мифы, связанные с религией ислам, раскрыта их роль в совершенствовании национального поэтического мышления и художественной репрезентации.

Каракалпакские поэты XIX века в целях углубления идеологического содержания своих произведений, дальнейшего усовершенствования художественных традиций уместно и успешно пользуются образцами устного народного творчества, в частности системой мифологических сюжетов и совокупностью образов, мифопоэтическими средствами выражения. В результате в каракалпакской поэзии XIX века начинают появляться религиозные, мифологические, фольклорные пласты. Это в свою очередь оказывает большое влияние на идейно-художественное обогащение поэзии эпохи, расширение системы объектов описания и символов. Ибо «творческие связи между письменной литературой и фольклором, являясь своеобразной традицией, считаются естественным процессом, реализующимся вокруг определенных эстетических законов. В результате этих творческих связей десятки сюжетов, мотивов и образов, тем и художественных деталей, появившихся в устном народном художественном творчестве, перекочевав в письменную литературу, начинают своеобразно толковаться в тесной связи с художественной целью создателя»¹⁷. Именно поэтому представители каракалпакской поэзии XIX века Кунходжа, Ажинияз, Бердах и другие выдвигают в своих произведениях проблемы с весомой социальной значимостью, успешно использовали мифологические символы и сюжеты с помощью жизненных образов, с помощью мифологических образов изображали историю, социальное положение времени в тесной связи с объективными условиями, выражали общий духовный мир народа, его мечты и пожелания.

Содержание и идеологические направления мифов менялись в результате изменения мировоззрения людей, отношения их к обществу, представлений о явлениях бытия. Древние мифы, сливаясь с понятиями

последующих этапов, подпадали под их влияние, преобразовывались и адаптировались к требованиям последующих этапов, гармонизировались. Например, большинство мифов, образованные благодаря анимистическим, фетишистским и тотемистическим представителям преобразовывались в плане идеологии, строения сюжета и образов и подчинялись традициям арабо-исламской мифологии. Различные виды мифов доисламского периода часто встречаются в творчестве каракалпакских поэтов XIX века. В частности, в стихотворении Кунходжи «Туя экансан» участвуют мифологические образы Чупаната, Йилкичиота, Занги бобо, выступающие в народном представлении как покровители скотоводов. Истинный источник этих образов восходит к мифам культов, то есть к тем временам, когда люди верили, что мифологические силы помогают людям пасти стадо, получать богатый урожай, а у каждой профессии существует свой покровитель (бог).

В диссертации на примере произведений Ажинияза и Бердах тщательно проанализированы теоретические вопросы, связанные с различными типами и видами доисламских мифов, их поэтической стилизацией и процессом синтеза в художественном тексте.

Ажинияз, сумевший передать картины души красочными образами со всеми изменениями и противоположностями, как искусный ювелир сочетает суть событий с национальными фольклорными традициями, в частности, мифологические представления со структурой поэтического текста:

Аввало дунёга келди Банижон,
Эллик минг йилдан сўнг фоний демишлар.
Инси-жинси, жонли-жонсиз бар инсон,
Одам карвон, дунё сарбон демишлар¹⁸.

(Человек появился на свет, через пятьдесят тысяч лет называется тленным, все люди независимо от пола, живые или мёртвые, называют человека караваном, а мир караванщиком).

Произведение Аджинияза «Демишлар» строится на основе целостного мифологического толкования. В этом произведении, в котором сливаются воедино сюжет и образ, на фоне мифологических представлений как философское обобщение толкуются загадка существования этого мира, начало и конец этого мира, тленность жизни. Это обстоятельство, во-первых, является продуктом многопластовости мифологических представлений, во-вторых, объясняется расширением художественной функциональности мифологизмов, в-третьих, творческой гармонией межжанровых отношений между фольклором и письменной литературой.

Каракалпакские поэты XIX века в своих произведениях широко использовали религиозно-мифологические образы и сюжеты, связанные с религией ислам. Такие мифологизмы мы называли «религиозными мифами». Например, произведение Бердах «Шажара» начинается с толкования мифов, связанных с религией ислам. Отличительная черта родословной Бердах от других родословных прежде всего заключается именно в этом. Известно, что

¹⁶ Баймуратов А. Түркмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. – Ашгабат: Ылым, 1982. – Б.6.

¹⁷ Жұраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона нашриёти, 2006. – Б.6-7.

¹⁸ Ажинияз. Тағдамалы шығармалары: – Некис: Каракалпакстан, 1988. – Б.182.

сюжеты родословных, составленных до Бердаха, начинались с пересказа легенды об Адаме, затем приводились этногенетические предания, информирующие о происхождении названий различных родов и племен в составе тюркских народов (как, например, в «Жомеут-таворих» Фазлуллоха Рашид ад-дина, «Истории четырёх улусов» Улугбека, «Родословной тюрков» и «Родословной туркмен» Абулгози Бахадыхана). А каракалпакский поэт Бердах свою «Генеалогию» начинает с рассказа о восхождении на небо пророка Магомета:

Рәсиүлилла бурак минип,
Кабы Қаўсейин барған екен,
Куда менен рази айтысып,
Хақ дийдарын көрген екен¹⁹.

(Расулилла (пророк) на Бураке, очень близко (Кабы Каусейин) подлетел (к богу), И разговаривал с богом (с Худо), Удостойлся видеться с ним.)

В этом стихотворении поэт, описывая образ пророка, уместно пользуется сюжетом предания о том, как пророк на своём мифологическом коне Бураке поднялся на небо. Ясно, что здесь автор руководствуется арабо-исламским мифом о вознесении на небо. Приведение предания в произведении Бердаха «Генеалогия» о пророке Магомете в первую очередь говорит о большом влиянии на творчество поэта образов, свойственных преданиям, связанным с религией ислам, во-вторых, свидетельствует о том, что в традициях написания тюркской генеалогии толкование преданий о происхождении определенного народа с этногенетическим содержанием изменилось под влиянием исламского верования. Следовательно, Бердах в данном произведении в своеобразной форме поэтической интерпретирует миф арабо-исламского фольклора о восхождении на небо.

В своей поэме поэт Бердах наряду с художественным толкованием образа пророка Магомета, который считается традиционным персонажем религиозных преданий, умело пользуется эпическими сюжетами о четырёх чарярах (сподвижниках) и приводит имена Абубакир, Умар, Усмон, Али:

Гул йузлари шамси камар,
Әбиўбәкир, хәзирети Омар,
Осман, Әлий, төрт чахаряр,
Пайғамбердиң йараны екен²⁰, —

*(Лица их сияют, как солнце, как месяц,
Абубакр, великий Омар, Усман, Али — четыре друга,
Верные приятели пророка).*

Эти образы, считающиеся персонажами преданий, связанных с религией ислам, на самом деле являются историческими личностями, они первые правители, управлявшие арабским халифатом. Позже их имена как сподвижников пророка — четыре чаряра — перешли в фольклорные произведения, превратились в героев исторических преданий. Бердах с

помощью этих религиозных преданий выражает своё отношение к религии ислам и демонстрирует свою веру в религию ислам, своё уважение к пророку Магомету и его сподвижникам.

В диссертации приводятся персонажи, мотивы религиозных преданий и другие компоненты сюжета, сделаны необходимые заключения.

В третьей главе диссертации «**Употребление мифов и преданий в эпических произведениях Бердаха**» на примере произведений этого писателя анализируются идейно-художественные функции мифов и преданий в композиционной структуре текста.

В поэме Бердаха «Генеалогия» искусно продолжена традиция создания одного из древних литературных жанров литературы тюркских народов — написание шаджара. Шаджара — особый жанр со своеобразной поэтической структурой и специфическими особенностями. В ней с использованием сюжетов мифов, легенд и устных народных рассказов, отражающих историческую действительность, художественно передаётся происхождение определенного народа, племени, рода и общины, истинные корни семейных традиций правителей и других именитых людей. Поэма Бердаха «Шаджара» написана в поэтической форме, рассказы-явления и некоторые персонажи в произведении имеют исторический характер. Наряду с этим поэт широко использовал также мифологические сюжеты и образы.

Многие авторы выразили своё мнение в исследованиях по поводу мифологических сюжетов, образов и мотивов, встречающихся в произведении Бердаха «Шаджара»²¹. Каждый из них подходил к данному вопросу исходя из собственных задач и целей. А мы проанализировали как и с какой целью использовал Бердах в своих эпических произведениях фольклоризированные варианты исторических событий и личностей. Бердах, конечно, в своих произведениях обращался к мифам и преданиям для гипертрофирования того или иного качества образов, для художественной передачи народности идеи. В этой главе помимо поэмы «Генеалогия» мы также проанализировали его произведения «Амангельды», «Айдос баба», «Ерназарбий», «Хоразм».

В произведении Бердаха «Генеалогия» также уместно используется эпический сюжет, связанный с рождением Чингиз-хана. Согласно преданию, передаваемому поэтом, появление на свет Чингиз-хана связано со сверхъестественными силами. Неординарное рождение эпического героя (беременность матери от света, пузыря и других веществ) является одним из традиционных мотивов, свойственных тотемистическим мифам древнего

²¹ Муртазев А. Классикамыздың бийик шыңы // Бердах. Таңламалы шығармалары. — Нөкис: Каракалпакстан, 1987. — Б.23-24; Бахадырова С. Бердах шығармаларында мифлер // Бердах хакында сөз. — Нөкис: Каракалпакстан, 1987; Максетов Қ. Бердах творчествосының үйренілігі, «Шежире»синиң халықлығы // Бердах хакында сөз. — Нөкис: Каракалпакстан, 1987; Максетов Қ. Бердақтың «Шежире»синдегі рәуиятлар // Әмиўдарья. — Нөкис, 1987. — №9-10; Пахратдинов Ә. Бердах шайырдың дәстәнлик шығармалары. — Нөкис: Каракалпакстан, 1987; Хошнйизов Ж. Бердақтың «Шежире»синдегі бир сюжет туўралы // Әмиўдарья. — Нөкис, 1987. — №6; Тилеўмуратов М. Каракалпак поэзиясы — тарийхый дарек. — Нөкис: Каракалпакстан, 1994. — Б.104-164; Утамбетова А. Бердакның «Шаджара» достониди фольклористик ва реалистик тасвир усуллариниң қўлланиш хусусиятлари: Филол. фан.ном. дис. автореф. — Нукус, 2011.

¹⁹ Бердах. Таңламалы шығармалары. — Нөкис: Каракалпакстан, 1987. — Б.273.

²⁰ Бердах. Таңламалы шығармалары. — Нөкис: Каракалпакстан, 1987. — Б.273.

мира. Это один из широко распространённых в мировом фольклоре и литературе традиционных мотивов, имеющих кочующий характер. В диссертации наряду со сравнительным анализом художественных произведений о мотиве рождения Чингиз-хана, сверхъестественного рождения героя в целом приводится также мнение автора по поводу исследования этого мотива.

Кроме того, в произведении Бердаха «Генеалогия» в художественной форме изображается генезис каракалпакского народа и его племён, история его становления с помощью мифологических и исторических сюжетов, образов. Этим Бердах показывает процесс объединения каракалпакских племён, становления его в качестве народа и выдвигает идею его равноправного, соседского и дружеского проживания с другими народами.

В эпических произведениях Бердаха в определенной мере нашли отражение исторические предания, свойственные устному народному творчеству. В частности, в его произведениях «Хоразм», «Амангельды», «Айдос баба», «Ерназарбий» на основе народных преданий находят отражение жизнь исторических лиц и различные формы исторической действительности. К примеру, поэма Бердаха «Амангельды» – произведение, посвящённое приключениям каракалпакских богатырей XVIII века, исторических лиц Асана аталыка и Амангельды. Это произведение отражает противоречия в Кокандском ханстве XVIII века в результате народного недовольства, описывается народное движение, направленное против насилия и несправедливости ханов и беков. Амангельды является художественным образом исторического лица, участника этого повстанческого движения. Однако поэт, используя широко распространённые в народе исторические предания об Амангельды, создал его новый образ. По сути он описывается как эпический герой в народных эпосах. Поэт украшает художественный облик этого образа особенностями, связанными с проблемами своей эпохи, в результате образ героя приобретает народность, повышается его идеологический потенциал. Создание образа такого человека, боровшегося за интересы народа, было широко распространённой художественно-эстетической традицией. В связи с этим он придает образу народного героя Амангельды интонацию и краски, свойственные фольклору. В таких строках, как

Көрип тамаша кылыңыз,
Не ажайып палұан келди.
...Барып душпанды өлтирди,
Геллесин кесип келтирди,
Мәрдігін журтка билдирди,
Арыслан туўған Амангелди²²,

*(Смотрите и любуйтесь, Появился чудесный богатырь.
Пришёл и убил врага, Снёс его голову,
Показал отвагу свою, Львоподобный Амангельды)*

в художественной форме с помощью метафорических средств и способов толкуются и возвышаются рвение, храбрость и смелость Амангельды. Кроме того, в произведении в фольклорной форме повествования отражается извечный мотив борьбы между справедливостью и несправедливостью, добром и злом, хорошим и плохим. Следует отметить, что поэт уместно и удачно использует элементы предания. В частности, народное предание об Амангельды, с одной стороны, в определенной степени соответствует исторической действительности, с другой стороны – сюжеты и образы используемого предания выполняли важную функцию для выражения главной идеи произведения – художественного заключения поэта, изображения правды эпохи.

Кроме того, в диссертации на основе анализа конкретного текста изучаются элементы предания – сюжет, эпизод, образ и мотивы, использованные в поэмах «Айдос баба», «Ерназарбий», «Хоразм», на их основе сделаны соответствующие заключения.

Обобщая, можно сказать, что в ряде эпических произведений Бердаха с большим мастерством использовано множество преданий, связанных с историей, образом жизни и социальной действительностью каракалпакского народа. С ракурса как исторического, так и художественного творчества он смог воспеть такие общечеловеческие ценности, как социальное равенство, толерантность и национальная свобода согласно принципам художественности.

В четвёртой главе диссертации «Художественные особенности мифов и преданий, использованных в каракалпакской поэзии XIX века» изучается проблема функции мифа и преданий в обеспечении художественности произведения, использованных в лирических стихотворениях, в произведениях поэтов, которые являются объектом исследования диссертанта.

Каракалпакские поэты XIX века, в частности мастера слов, чьи произведения анализируются в рамках этой диссертации, выходят за границы традиций устного народного творчества и своей индивидуальностью обеспечивают развитие национальной литературы. В их творчестве широко используются поэтические традиции, возможности жанров устного творчества, в особенности система фольклорных образов, составы сюжетов и мотивов, поэтические средства выражения. Они, поэтически интерпретируя те или иные элементы образов устного творчества в духе своего времени, широко использовали их в качестве важного поэтического средства художественного толкования духовного мира, традиций и обычаев, современной действительности в различных ракурсах. В результате в классической поэзии XIX века материалы, свойственные каракалпакской мифологии и народным преданиям, стали факторами, расширяющими возможности художественного творчества, проявляющимися идеологическое содержание произведения. Мифы и предания в каракалпакской поэзии XIX века были не синтезом представлений о вселенной и их художественной передачи, как в фольклорных произведениях, а стали одним из способов художественного осмысления мира и создания образа. Исходя из этих

²²Бердах. Сайланды шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1997. – Б.112.

законов мы проанализировали мифологизмы и фольклоризмы на основе народных преданий, использованных в каракалпакской поэзии XIX века.

Следовательно, в лирических произведениях таких поэтов как Аджинияз и Бердах часты сюжеты эсхатологических и антропологических мифов. В произведениях на них возлагается определенная художественно-эстетическая функция. Скажем, в следующих строках Аджинияза

Акыр бир кун болар ақырзаманы,
Исрапыл сургини йықарлар дагны.

(«Бұлмаса»)

(Когда-нибудь наступит конец света,

Звуки страшной трубы Исрафила снесут горы).

отражаются такие признаки конца века, как выпад града под глас Исрафила, разрушение гор, превращение Земли в маленькую плоскость с ладонь, забвение истории.

Как известно, согласно исламской мифологии о конце века на Земле и начале судного дня извещает очень сильный звук сура Исрафила. От страшного звона сура трясется земля, рушатся горы, трескается небо, возмущаются моря²³. Ажинияз, художественно истолковав данный миф, широко распространенный в исламской мифологии, снабжая их своими представлениями о мире и внутренними переживаниями, придает своему произведению сильный эмоциональный заряд.

Соответствующие сюжету эсхатологические моменты мифов можно также проследить и в поэзии Бердах:

Бердақ дер, сөзимди айтып кетейин,
Бақ болмаса, қор өмирди нетейин,
Болмаса дуньяны қарап етейин,
Қане, маған Исрапылдын сурын бер!²⁴

(Бердах говорит: выскажу свое слово,
Зачем мне нищенская, несчастная жизнь,
Если нет счастья, разрушу мир,
Дай мне страшную трубу Исрафила).

В этих строках своё недовольство несправедливостью своего времени выражает с помощью толкования мифологических убеждений о суре Исрафила. Миф о суре Исрафила выполняет важную композиционную функцию в насыщении строки стихотворения весомой социальной мыслью.

Из этого выясняется, что в стихотворениях каракалпакских поэтов XIX века Кунходжи, Ажинияза, Бердах важную структуральную роль играет участие мифов и мифических элементов в создании лирических и эпических образов. Кроме того, мифологические сюжеты, образы и детали в произведениях этих создателей выполняют функцию художественного способа донесения до сердца и сознания читателей эмоциональных чувств лирического героя, философских взглядов по поводу мировых событий.

²³ Ислам. Справочник – Ташкент, 1989. – Б.167–223.

²⁴ Бердах. Сайланды шығармалары. – Нөкис: Каракалпақстан, 1997. – Б.24.

В лирике каракалпакских поэтов XIX века наблюдается стремление к творческому заимствованию традиционных образов и идеологическому содержанию преданий, по праву считающихся одним из ведущих жанров устного народного творчества. В своём творчестве они, как было указано выше, использовали фольклорные элементы не в готовом виде, а как средство усиления эмоционального влияния, повышения художественного уровня произведения путём углубления содержания и поэтической стилизации. В частности, в стихотворении Ажинияза «Йўқдир»:

Мен әйлесем бир-бир баян,
Пәний ермиш ошбу жахан,
Искендер, Рустәми дәстан,
Ол хәм тири йүрән йокты²⁵.

(Если я прослежу историю,
Понятно, что мир этот бренный.
Славные Искандер, Рустам,
Их тоже нет в живых.)

Искендәр Зулқарнайн киби дәўранлы,
Хәзирети Сулайман киби пәрманлы...

(«Бардур») –

(Счастливым, как ИскандарЗулқарнайн,
Могучим, как великий Сулайман.)

В приведенных выше строках, упоминанием Александра Македонского и Сулеймана делается намёк на легенды, связанные с этими лицами. Всем известно, что исторические лица Александр Македонский, пророк Сулейман в народных преданиях утеряли свою суть в качестве исторического лица и превратились в героев фольклорных произведений. Ажинияз в своих произведениях, используя традиционные образы Александра Македонского, Рустама, пророка Сулеймана, возвышает такие качества, как благородство, справедливость, добро и другие, и старается укрепить их в сознании читателей.

В каракалпакской поэзии также очень часто встречаются образы Хатамтая – широко распространённого у народов Востока символа щедрости и благородия, Харуна – символа скупости и жадности. Они используются для художественного открытия этических понятий народа – добра и зла, совести и бесовестности, благородства и скупости. Например, в стихотворении Отеша «Позор»:

Сендей боп Қорунбой өтти,
Ҳайран болиб йылап кетти,
Малы-мулкин ўайран етти,
Сондай боларсанг, шерменде²⁶, –

(Қарунбай тоғе прожил как ты,
С великим сожалением со слезами на глазах,
Поберег все накопленное богатство,
И ты тоже станешь как он, опозоренный).

²⁵ Ажинияз. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: Каракалпақстан, 1994. – Б.15

²⁶ Отеш шайыр. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: Каракалпақстан, 1978. – Б.32.

Здесь поэт уместно использует образ Харуна из народных преданий. Как выясняется, в стихотворении с помощью символа Харуна рисуется образ скупца, слуги своих пожеланий, раба богатства, эгоиста. Корунбой описывается как лицемер, эксплуатирующий людей и не желающий оплачивать их труд. Идея того, что от человека в этой жизни останется лишь благое дело, доброе слово, выражается именно с помощью этого образа. Художественный вывод произведения автор выражает при помощи синтеза противоречивых понятий, не отрицающих друг друга. Можно отметить, что и в произведениях Бердаха, Ажинияза образ Харуна и связанные с ним литературные обобщения использованы как выражение этих целей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В результате исследований, проведенных на тему «Использование мифов и преданий в каракалпакской поэзии XIX века» сделаны следующие заключения.

1. Проблемы появления мифов и преданий, теоретические вопросы жанровых признаков в мировом литературоведении всегда были одной из дискуссионных проблем. В древности люди считали, что в основе непонятных им природных явлений есть священная сила, они верили и поклонялись этим священным силам. На основе этих верований сформировались первые религиозные взгляды о вселенной и явлениях мира, система понятий, то есть мифы. Следовательно, мифы – это словесная форма выражения самых примитивных и фантастических взглядов первобытных людей о всей вселенной.

2. В мировой фольклористике до сих пор остаются дискуссионными классификация мифов по содержанию и тематике, деление на определенные типы. По нашему мнению, мифы, использованные в национальной литературе, в частности каракалпакской литературе XIX века, можно классифицировать следующим образом:

1) этиологические мифы; 2) антропологические и этногенетические мифы; 3) космогонические мифы; 4) мифы культов; 5) календарные мифы; 6) эсхатологические мифы.

3. Жанровые особенности мифов (способность или неспособность мифов быть фольклорным жанром) являются одним из дискуссионных вопросов мировой фольклористики и литературоведения. Мы в результате изучения мирового фольклора и литературы пришли к заключению, что появление образцов устного народного творчества прежде всего связано с мифами. В результате использования того или иного элемента мифов в письменной литературе появились мифологизированные произведения, обрабатывались мифологические понятия народного творчества и служили повышению художественного потенциала письменной литературы. Этот процесс (обработка, дополнение) может быть одним из факторов, обеспечивающих художественное совершенствование фольклорных образцов, то есть историческую эволюцию традиционных фольклорных

жанров. Следовательно, миф обусловил появление фольклорных жанров, и, несмотря на процесс слияния, сохранил особенности эпического жанра устного народного творчества.

4. Первые образцы преданий появились благодаря переходу устных рассказов и анекдотов об исторических событиях или деятельности реально существовавших людей в репертуар сказителей. Например, прототип определенного образа, лежащего в основе предания, существовал в реальной жизни. Его героические поступки, борьба за интересы народа остаются в памяти народа. Устные рассказы о нём обрабатывались путём передачи из поколения в поколение, реальное событие, ставшее основой предания, благодаря художественной обработке формируется как фольклорное произведение. В результате образ исторического лица, имя которого приводится в предании, теперь превратился в народного эпического героя. При этом происходит процесс превращения исторического лица в фольклорный образ. Это является одним из основных факторов образования преданий.

5. В каракалпакской фольклористике и литературоведении существуют противоречивые и дискуссионные взгляды в определении жанровой природы преданий и их названий. Мы всесторонне изучили этот вопрос и решили, что рассказы об исторических лицах, исторических событиях, исторических местах и признаках целесообразно называть «привоят».

6. Как утверждалось, предания по содержанию делятся на несколько типов. В исследованиях мы определили, что в произведениях каракалпакских поэтов существуют исторические, топонимические, религиозные и этнонимические предания. Раскрыты цели и причины участия тематико-содержательных типов преданий в произведениях таких писателей, как Кунхожа, Ажинияз, Бердах, Отеш и других поэтов.

7. Процесс трансформации мифа в письменную литературу реализуется с помощью образцов фольклора. Следовательно, миф, живущий в фольклоре, путём творческой обработки перешёл и в письменную литературу. Как было отмечено в мировой литературе, миф рассматривался как отдельный жанр фольклора, оказал огромное влияние на становление и развитие письменной литературы, позже использовался как средство насыщения литературного образа, углубления идеи автора, усиления художественности.

8. В каракалпакской поэзии XIX века авторы продуктивно используют мифологические образы и сюжеты. Большинство мифологических образов на протяжении веков жили в сознании народа, в определенной мере вошли в письменную литературу как традиционные образы. В силу того что природа мифов сформировалась как результат мировоззрений людей древней эпохи, социально-культурных понятий, мифологический материал в каракалпакской поэзии XIX века можно разделить на две группы: доисламские архаические мифы и средневековые мифы, сформированные под влиянием арабо-исламской мифологии.

9. В поэзии данной эпохи сохранились следы анимистических, тотемистических, фетишистских и других мифологических понятий. Однако

они менялись по воле истории, адаптировались к той социальной среде и сливались с религиозными взглядами следующих исторических этапов. Виды таких этиологических, антропологических, космогонических, этногенетических мифов использованы в прозаических произведениях как художественный образ, сюжет, детали. Архаические формы этих мифов, появившись на основе анимистических, тотемистических, фетишистских верований, позже слились с религиозными концепциями, социально-экономическим, культурно-духовным содержанием исторической эпохи. В этом смысле произведение Ажинияза «Демишлар» может стать настоящим образцом этиологических мифов. В нем представлены этиологические мифы о создании мира и человека, широко распространённые среди мусульманских народов. В поэме Бердаха «Хоразм» нашли отражение древние представления о появлении первого человека и его генеалогии. Кроме того, в стихотворениях Кунходжи «Туя экансан», Бердаха «Менгабер» благодаря использованию древних мифологических персонажей укрепляется идейное содержание произведений.

10. В творчестве каракалпакских классических поэтов XIX века также нашли отражение мифологические сюжеты, образы и мотивы, связанные с религией ислам. Мы решили целесообразным назвать такие мифологизмы «религиозными мифами».

11. Кунходжа, Ажинияз, Бердах, Отеш по-разному использовали предания в древних письменных источниках, в образцах устного народного творчества. Например, в целях донесения до читателя определенного события, явления Кунходжа успешно использовал целый ряд сюжетных элементов преданий в письменных источниках. А сюжетные материалы в произведениях Ажинияза и Бердаха не просто пересказаны, а использованы как художественное средство описания, приводящее в действие радость и эмоции, усиливающие выражение индивидуального отношения к явлению или образу.

12. Фундаментальное исследование художественного толкования мифов и преданий на основе сравнительно-исторического, сравнительно-типологического методов и метода художественного анализа показало, что межжанровые связи между фольклором и письменной литературой начинают своеобразно находить отражение в каракалпакской литературе XIX века. В литературе этой эпохи преобладает принцип использования мифологем и фольклоризмов, основанных на сюжетах и мотивах народной прозы, системе традиционных образов. Мифы и предания были не только средством выражения художественной и идеологической цели автора, они также выполняли функцию формирования композиционного строения поэтического текста, выражения событий эпохи и духовно-психологических переживаний лирического героя.

SCIENTIFIC COUNCIL № 14.07.2016 FIL.05.01 ON AWARD OF
SCIENTIFIC DEGREE OF DOCTOR OF SCIENCES AT KARAKALPAK
STATE UNIVERSITY NAMED AFTER BERDAK

KARAKALPAK STATE UNIVERSITY

KERUENOV TURGANBAY ARAZMEDOVICH

USE OF MYTHS AND LEGENDS IN THE KARAKALPAK POETRY OF
THE 19TH CENTURY

10.00.03. – The Karakalpak Language, the Karakalpak Literature
(philological sciences)

ABSTRACT OF DOCTORAL DISSERTATION

NUKUS - 2016

The theme of the doctoral dissertation is registered by the Supreme Attestation Commission of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under number 28.04.2016/B2016.2.Fil453

The doctoral dissertation has been carried out at Karakalpak State University.

The abstract of the dissertation is posted in four (Uzbek, Karakalpak, Russian and English) languages on the website of the Scientific Council www.karsu.uz and on the website of "ZiyoNet" information and education portal (www.ziynet.uz).

Scientific consultant: Jarimbetov Kurbanbay Kudainazarovich
Doctor of Philological Sciences, Professor

Official opponents: Allambergenov Kenesbay
Doctor of Philological Sciences, Professor
Karimov Bakhodir Nurmetovich
Doctor of Philological Sciences
Bakhadirova Sarigul
Doctor of Philological Sciences, Professor

The leading organization: Urgench State University

The defence of the dissertation will be held on 28 oct. 2016, at 15⁰⁰ at the meeting of the Scientific Council No14.07.2016 Fil.05.01 at Karakalpak State University. (Address: Ch.Abdirov str.1, 230112, Nukus city. Tel.: (99861) 223-59-25, Fax: (99861) 223-59-25; e-mail: karsu_info@edu.uz).

The doctoral dissertation has been registered in the Information Resource Centre of Karakalpak State University under No 1. It is possible to review it in the Information-Resource Centre of Karakalpak State University at the address: Ch.Abdirov str.1, 230112, Nukus city. Tel.: (99861) 223-59-25, Fax: (99861) 223-59-25.

The abstract of the dissertation is distributed on 27 sept. 2016.
(Registry record No 1 dated 27 sept. 2016)

Sh. N. Abdinazimov
Chairman of the Scientific Council on
Award of Scientific Degree of Doctor of
Sciences, Doctor of Philological Sciences,
Professor

K. Pakhratdinov
Scientific Secretary of the Scientific Council
on Award of Scientific Degree of Doctor of
Sciences, Candidate of Philological Sciences

Sh. N. Abdinazimov
Chairman of the Scientific Seminar under the
Scientific Council on Award of Scientific Degree of
Doctor of Sciences, Doctor of Philological Sciences,
Professor

INTRODUCTION (annotation of the doctoral dissertation)

Topicality and relevance of the theme of the dissertation. In the contemporary world literature studying the development and typology of genres, literary relations, inter-genre relations, namely, specifics of folklore and written literature, their literary-aesthetic principles, their place in the development of poetic thinking as well as evaluation of reflection degree of universal human and national values of literature is one of the important factors which will ensure the development of this sphere.

Thanks to the national independence in our country there truly began the process of comprehensive research of the history, literature, culture and national values, valuing the best traditions of all peoples, including the Karakalpak people and passing them to the younger generation. This encouraged us to deeply study the peoples' oral folklore which pertains in itself the people's national spirit and morality, cultural and educational world and values in accordance with modern requirements. For "...without knowing the true history it is impossible to realize the self-consciousness"¹. In this sense, oral folklore is an important tool for educating the younger generation with high morality, wide mentality and high culture. So, it is an urgent task of modern philological researches to study the rich traditions of belles-lettres.

In its development the oral folklore, which reflects the ancient history and culture of the Karakalpak people, has affected the written literature. In particular, as a result of the epic diffusion, the myths and legends were transformed into written literature, re-processed and improved much with literary images. That's why the studies of matters such as the interrelation between folklore and written literature, roles and significance of oral folk creations in the development of written literature, processes of transformation of myths and legends into the category of written literature and enhancement of individual skills are considered urgent tasks of the contemporary literature studies and folkloristics. Therefore, this dissertation in some degree serves to accomplish the set objectives to explore myths and legends reflected in literature.

In a certain degree this dissertation serves to resolve the tasks determined in the Decree PD-4797 of the President of the Republic of Uzbekistan "On establishment of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi" of May 13, 2016; the Resolution No.17 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On celebration of the 1000th anniversary of creation of the epic poem "Alpomish" of January 13, 1998; the Resolution No.220 "On celebration of the 170 thanniversary of the birthday of Berdak (Berdimurod) Karghabai Ugli" of May 20, 1998; the Resolution No.389 "On celebration of the 175th anniversary of the birthday of Ajiniyaz Kusibai Ugli" of August 13, 1999; the Resolution No.222 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On approval of the state program on protection, preservation, publicizing and use of nonmaterial cultural objects of heritage for

¹Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарк, 1998. – 29-б.

2010-2020" of October 7, 2010, and other relative normative and legal acts to enforce them.

Relevance of the research to the priority areas of science and technology development of the republic. The research was carried out in accordance with the priority direction I. "Moral, ethical and cultural development of a democratic and legal society, formation of innovative economics" of science and technology development of the Republic of Uzbekistan.

Review of international researches on the topic of the dissertation.² Scientific researches on the specifics of myths and legends, theory of mythology, epic genres system of folklore, main conceptions of "mythological school" and "ritual mythological school" as well as scientific researches directed at learning their folk creative genre are conducted in many leading education centres and institutions, namely, in Harvard University, American Folk-life Centre, American Folklore Society, University of Pennsylvania (USA), University of British Columbia (Canada), University of Peking (Beijing), University of Kent at Canterbury, University of Essex (UK), Baltic Institute of Folklore (Estonia), Moscow State University, World Literature Institute (RAS, Russia), Folklore Institute (Azerbaijan), Tashkent State University of Uzbek Language and Literature (Uzbekistan).

In the world folklore studies and literature and their impact on written works, a number of works were accomplished in different countries. For example, the stages of formation of ancient mythological thinking and archaic historical development, mythology of middle ages and neo-mythology were defined (University of Harvard (USA)); on the basis of psychological analysis method the mythological diffusion of the peoples of Central Asia and the folklore creation penetrated into fables, myths, legends, tales and epic genres (University of British Columbia (USA)); it was discovered that the genesis, typology and specifics of the ancient Chinese mythology influenced on the development of the literary thinking of Central Asian peoples (University of Peking (Beijing)); it was defined that Chinese myths and legends affected the written literature (University of Oxford (USA)).

Researches are being conducted on the study of the influence of myths and legends on the written literature in the following priority directions: archaic mythology and its epic diffusion, defining the specifics of myths and legends, creation of classification of myths and legends, composing the catalogue of mythological plots and motives, myth and its impact on written literature, development of comparative mythology and mythological theory.

The degree of study of the problem. In the world literature and folklore studies some views and opinions were expressed on general theoretical basis regarding such issues as specifics of myths and legends, their functional-semantic role in the development of literary-aesthetic thinking.

In this regard, in the world folklore studies, important opinions were put forward in the works by S.A. Tokarev, E.M. Meletinsky, M.I. Steblin-Kamensky, A.F. Losev, O.M. Freydenberg and I.M. Dyakonov, in the Uzbek folklore studies by H. Zarifov, K. Imomov, G. Akramov, B. Sarimsakov, M. Juraev, Sh. Shamusarov, U. Jumanazarov and T. Haydarov, in the literature studies of Turkish peoples by B. Ugal, S. Kaskabasov, A. Baimuratov, S. Kandibay and M. Seyidov, in the Karakalpak literature studies by N. Davkaraev, M. Nurmuhamedov, K. Maksetov, K. Ayimbetov, S. Bahadirova, K. Jarimbetov and J. Hoshniyazov.

The fundamental scientific works created in this sphere are devoted to the development history of myth and legend genre as well as to the illumination of important aspects of their theoretical peculiarities.

However, until today the use of myths and legends in the written Karakalpak literature, particularly, in the Karakalpak poetry of the 19th century, their place, role and tasks in literature, individual artistic skillful use by folklore authors have not been studied as a special research object yet. Approaching the myths and legends from this view point differs this dissertation from other researches carried out on the Karakalpak literature. In the dissertation, the nature of myths and legends, reflection of their belonging to this specific genre and use of sources of this literary genre by individual authors pertaining in volumes 77 – 87 of a 100-volume collection of "The Karakalpak Folklore" have been theoretically studied.

It is really true that valuing our nonmaterial cultural heritage, preserving, studying and publicizing them by conducting researches in our country is an important factor for upbringing the future younger generation of our country on the basis of national values. Our research work is characterized not only by its significance in the scientific field in the republic, but also in further growth of the national-moral mentality of our younger generation. It also serves to educate them in the spirit of love for people, faith to motherland, friendship and goodness. As one of the many measures of education it plays an important role in this direction. It has always been actual and scientifically important task to research, analyze, implement and publicize widely the national values which are greatly enjoyed by our people in order to direct the youth to a higher moral development.

Connection of the theme of dissertation with the scientific-research works of the higher educational institution, where the dissertation is conducted. The dissertational research has been done in accordance with the research plan of Karakalpak State University within the framework of the themes "The study of the Karakalpak literature and important matters of literature studies", "The study of the Karakalpak classic literature and the ideology of independence" and "Important issues of modern philology".

The aim of the research is to define the impact of myths and legends in the classic Karakalpak poetry on written literature, the diffusion of myth genres on the literary text on the examples of the works by such poets as Kunkhodja, Ajiniyaz, Berdak and Otesh.

The tasks of the research:

determining the theoretical foundations of myths and legends; developing practical suggestions on improvement of the sphere's terminology;

²Диссертация мавзуси бўйича хорижий тадқиқотлар шарҳи: www.folkmyth.fas.harvard.edu, www.you.ubc.ca/ubc_programs, www.essex.ac.uk ва бошқа манбалар асосида тайёрланди. Lihui Yang. Handbook of Chinese Mythology. – New York: Oxford University Press, 2005.

setting development principles of the Karakalpak written literature of the 19th century; defining the impact and role of the folklore genre on the development of literary thinking;

revealing the specific genres of myths and legends, their historical foundations and literary styles;

elucidating the genetic roots of myths; defining the specifics of epic diffusion of the Karakalpak folklore of the archaic morphology.

reasoning literary interpretation laws of written Karakalpak literature's folklore on the basis of leading conceptions of the world literature and folklore studies;

determining literary-aesthetic principles of inter-genre connections on the basis of the analysis of the myths and legends used in the Karakalpak poetry;

discovering the specifics and literary tasks of folklores by defining the sources, characteristics and poetic stylization of the Karakalpak folk myths and legends;

analyzing the application specifics of ancient Turkish mythological traditions to the classic Karakalpak literature of the middle ages;

substantiating the nature of written mythology in literature by defining the poetic tasks of myth plots and motives, and putting forward the theoretical views about it;

comparing the literary-compositional specifics and typology of myths and legends.

As the object of the research lyric and epic works of the 19th century by such Karakalpak poets as Kunkhodja, Ajiniyaz, Berdak and Otesh, namely, by Kunkhodja (1960, 1975, 1987), Ajiniyaz (1965, 1975, 1988, 1994), Berdak (1977, 1987, 1993, 1997) and Otesh (1978, 1997) were selected.

The subject of the research is presented by the sources relating development specifics of the Karakalpak classic literature, inter-genre relations in folklore and classic literature, epic diffusion of myths and legends, typology of folklore genre and theory of myths.

The methods of research. Comparative and historical, historical and typological, artistic and aesthetic methods of analyses have been applied in studying the research topic.

Scientific novelty of the research is as follows:

It has been proved that there is connection between the genetic roots of myths and legends of Karakalpak poetic myths and their archaic impressions such as animism, fetishism and totemism.

The poetic tasks are defined in determining the reality description of mythological characters and motives used in the Karakalpak poetry and the national nature of lyric hero experiences.

The literary-aesthetic principles determining the epic diffusion of myths and legends are defined in Karakalpak classic literature development.

Such functional and semantic features as ensuring the popularity of literary works in mythology and folklore studies, forming their compositional structure, enriching the content of plots and motives are revealed.

Practical results of the research consist of the following:

Scientific views on theoretical foundations of myths and legends have been developed.

Terminological confusions in the genre of myths and legends in Karakalpak folklore and literature studies have been eliminated; views and opinions have been expressed regarding the application problems of folklore study terms; a number of terms have been defined.

Characteristics of myths used in the Karakalpak poetry were created, and main types of mythological plots were determined.

The nature of written literary mythology and folklore studies has been determined by comparative-historical analysis of myths and legends used in the works by the Karakalpak poets.

The compositional tasks, author's creative desire and styles and their place in the structure of myths and legends used in the Karakalpak poetry have been defined.

Recommendations and suggestions have been worked out regarding the inter-genre relations in folklore and written literature, namely, in myths and legends, application circle of myths and legends in written literature, their literary tasks to be performed in the creative process.

The reliability of the research results is confirmed by the fact that approaches and methods, theories and examples used in the analysis and the work were taken from reliable sources, that the provided analysis and drawn conclusions are substantiated by comparative-historical, comparative-typological and literary analysis, that the theoretical opinions and suggestions are widely used in practice, and that the results received are approved by authorized systems.

Theoretical and practical significance of the research results. The scientific importance of the research results is explained by the establishment of the history and theory of literary relations, the specifics of mythology and folklore studies which may be used for comparative study of the issues regarding the laws of mythopoetic interpretation.

The practical importance of the research is determined by the creation of new textbooks and teaching manuals on interrelation issues of Karakalpak literary history, Karakalpak folklore and its written literature, Berdak studies and Ajiniyaz studies for the students of philological faculties of universities, academic lyceums, professional colleges and secondary schools, conducting special courses on oral folklore genres, particularly, on myths and legends as well as the protection, preservation and publication of nonmaterial cultural heritage objects, the development and conducting events aimed at their usage.

Implementation of the research results.

Considering the importance of the literary heritage of the Karakalpak classic poets of the 19th century for educating the younger generation in the spirit of national values, the scientific-theoretical views and conclusions of the work were used by "Karakalpakistan" telerradiocompany in its cultural-educational program "Meros" and "Literature and Time" in June 2016 (Information 01/01-339-340 of "Karakalpakistan" telerradiocompany of the Republic of Karakalpakistan of August

16, 2016). These conclusions created opportunities to discover the role of nonmaterial cultural heritage in the development of literary thinking as well as their poetic interpretation of people's moral life and social relations due to learning literary heritage of Karakalpak classic poets;

The specifics, characteristics and scientific-theoretical conceptions on myths and legends of the Karakalpak folklore were used by the innovative research project on the topic "The preparation and publishing of unpublished samples of the folk prose (volumes 77-78 of the 100-volume "Karakalpak Folklore")" ИИ-ФА-0-14244 (2014-2015); by the Scientific Research Institute of Humanitarian Sciences, Karakalpak Branch, the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (information No. 79/1 of May 23, 2016). As a result of the application of conclusions to substantiating the types of myths, the scientific measures for preparation and publication of myths and legends of the Karakalpak people were improved; it became possible to provide each publication of the work with scientific comments, evaluations and indications.

They were also used by the project of the fundamental research on "The study of theoretical questions of genres of the Karakalpak folklore and literature" to explore the genre specificity of myths and legends. FA-F1-ГОО2 (2012-2016) (Data No.17/1 of the Scientific Research Institute of Humanitarian Sciences, Karakalpak Branch, the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan of May 23, 2016).

New information and theoretical conclusions about the literary specifics of the works of poet Berdak, popularity of his poems and folklore traditions in them were used for formation by Berdak National Museum under Karakalpak State University (information 01-22-01/46 of Karakalpak State University, August 22, 2016). This provided an opportunity to reveal the poetic interpretation of urgent social relations of the time and to implement the moral-educational novelty of the works by Berdak.

So, the application of scientific results helped to discover the poetic specifics and tasks of myths and legends in the Karakalpak classic literature.

Testing of the research results.

The results of the research were stated and approved in nine scientific-practical conferences, including 7 republican conferences, namely: "Journalism and literature: yesterday and today" (Tashkent, 2008); "The world of Berdak" (Nukus, 2008); "Important questions of contemporary philological sciences" (Nukus, 2013); "A collection of theses of reports of the Republican scientific practical conference of young scientists dedicated to the 70th anniversary of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan" (Tashkent, 2013); "Philological researches", part V. (Tashkent, 2014); "Bright stars of Karakalpak Literature" (Nukus, 2015); "Oral folk creations in the system of national and human values" (Nukus, 2015); and in 2 international conferences, namely: "Mahmud Kashgari as a founder of scientific turkology" (Turkmenistan, Ashgabat, 2008); materials of the scientific practical conference "Наука та сучасність: виклики ХХІ століття", (Ukraine, Kiev, 2014).

Publication of the research results. On the topic of the dissertations 22 scientific works were published, including 1 monography, 10 articles including 8 articles in the republican and 2 in foreign journals. All works were published in the journals recommended by the Supreme Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan.

The structure and volume of the dissertation. The dissertation consists of the introduction, four parts, conclusion, reference and appendices. The size of the dissertation is 221 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the introduction the topicality and relevance of the dissertation were substantiated, the aims and tasks of the research were formulated, the object and subjects were defined, its compliance with the priority directions of science and technology development of the republic was indicated, the scientific novelty and practical significance of the results were disclosed, information about the testing and publication of the research results, the volume and brief structure of the dissertation were presented.

In the first chapter of the dissertation titled “**Theoretical bases of myths and legends**” the analysis of the specifics of myths and legends in the world folkloristics and literature studies was given, and opinions were expressed regarding the existing views.

It is well-known that it is required to study the development of philosophical-aesthetic views and literary thinking in connection with the most ancient forms of the social mind. The structural part of rich national heritage formed as a result of stable development of the national values, and the mythology, which plays an important role in enriching the spiritual world of a person, was a specific form of perceiving and expressing the real events. The myth and mythology as initial literary thinking constitutes the lowest layer of the aesthetic world outlook system of the mankind. Hence, “the main specifics indicating the mythological “logic”, is explained, first of all, by the life style of an ancient man and his environment, that is, he was not isolated from nature and society, secondly, the primitive thinking kept the features of diffusion and wholeness, was inseparable from emotional affective and motor sphere”³. In the system of a primitive man’s mythological impressions there were though syncretic, mixed reflections, it displayed the harmony of natural and socio-cultural factors. It was created by reflection, by perceiving the scope of events and their comparison which completed each other and created their mythological association. Fantastic impressions based on real events and their primitive notions caused the appearance of double understanding of the matter and its notion, that is, the creation of subjective interpretation from objective events. In this sense, the mythopoetic world outlook was the first primitive imagery form of literary perception of events.

The initial stages of historical development of society, man’s perception of the world and its structural composition, the role of myths in its formation were studied on a certain level in the mythological science. During the period when the science and technology developed, the myths’ role in perceiving the world diminished, they had only historical importance. But in written literature mythological plot, motives, images and ideas of an author became one of the poetic means to reflect his literary wishes, thoughts and opinions. In this sense, the Karakalpak poets who lived and created in the 19th century used myths much as a device for literary description. But in Karakalpak literature studies the reflection of

For this reason, studying interrelations between myths and creative literature is one of the urgent issues of today’s Karakalpak literature.

In order to study the impact of myths and legends in Karakalpak literature, first of all, it is necessary to comment theoretical information on this genre and through it to define conditions, reasons and results of their usage in the works by Karakalpak literature representatives.

In defining the theoretical basis and development laws of myths and legends widely used in the Karakalpak literature of the 19th century and determining its place in the development of the specifics of folklore genre and literary thinking, we have widely used the world⁴, Uzbek⁵, relative Turkic⁶ and Karakalpak⁷ folklore studies as research sources. These works served as a valuable source for understanding the theoretical issues, genesis, evolutionary development and present states of myths and legends.

According to the statement of E.M. Meletinsky, the mythology in the primitive communal culture is a plain, pre-scientific view of the world and poetry”⁸.

Basically, the similar opinion on mythology is supported by I.M. Dyakonov, M.I. Steblin-Kamensky⁹.

⁴Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М.: 1978; Мелетинский Е.М. Мифологический словарь. – М., 1991; Стеблин-Каменский М.И. Миф. – М.: 1976; Фрейдберг О.М. Миф и литература древности. – М., 1987; Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада. – М., 1990; Мифы народов мира. Т.1-2. Под редакцией С.А.Токарева и Е.М.Мелетинского. – М.: Сов. энциклопедия, 1992.

⁵Зарифов Х. Фольклор ва археология материалларини қиссий ўрганиш масаласига доир // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. IV китоб. – Т.: Фан, 2010. – Б.42-49; Имомов К. Ўзбек халқ прозаси поэтикаси. – Т.: Фан, 2008; Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: Фан, 1981. – Б.97-148; Акрамов Ф. Миф ва ёзма адабиёт муносабатига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1996. – 2-сон. – Б.60-66; 4-сон. – Б.70-74; 5-сон. – Б.56-58; 6-сон. – Б.53-57; Яна ўша. Манistik мифология // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. IV китоб. – Т.: Фан, 2011. – Б.16-21; Жўраев М. Миф // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том. – Т., 2003. – Б.29-30; Яна ўша. Мифология образлар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том. – Т., 2003. – Б.30; Яна ўша. Мифология // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том. – Т., 2003. – Б.30-31; Яна ўша. Мифология мактаб назарияси // Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. – Т.: Фан, 2009. – Б.75-96; Жўраев М., Шамусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Т.: Фан, 2001; Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. – Т.: Фан, 1990; Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Т., 1991; Хайдаров Т. Гўрулги ва мифология синкретизми: Филол. фанлари номз. дисс. автореферати. – Т., 1993;

⁶Ogel B. Turk Mitolojisi. Cilt: I. – Ankara: TTK Yayinlari, 1998; Яна ўша. Turk Mitolojisi. Cilt: II. – Ankara: TTK Yayinlari, 2003; Баймуратов А. Туркмен фольклор прозасининг тарыхий эволюцияси. – Ашгабат: Ўлым, 1982; Каскабасов С. Казахская сказочная проза. – Алматы: 1990; Кондыбай С. Мифология предказахов. Кн.3. Перевод с казахского Зиры Наурызбаевой. – Алматы: САГА, 2008; Сейидов М. Хызыр – продукт тюркского мифологического мышления // Известия АН Азербайджана. Серия литературы, языка и искусства, 1980. – № 4. – С.10-30; Яна ўша. Азербайжан мифик тафаккуринун гайнаглари. – Баку: Язычы, 1983.

⁷Даўкараев Н. Шығармаларының 3 томлығы. 2-том. – Нөкис, 1977; Нурмухамедов М. Түркий тиллес әдебиятларда ауыз еки ҳам жазба традициялардың синтези // Әмиўдарья. – Нукус, 1984. – №7. – Б.120; Максетов Қ. Каракалпак халқының ауызекі көркем дәстүрлері. – Нөкис: Билим, 1996; Алламбергенов К. «Едиге» дастаны ҳам Алтын Орда, Маўереннахр дәуири тарихының гойпара мәселелери. – Нөкис: НМПИ, 2014; Яна ўша. «Едиге» дастанында мифлик ҳам реалистик сүүретлеў усылларының синтези // ӨзРИАҚК белимининг Хабаршысы. – Нукус, 1995. – №4. – Б.133-135; Яна ўша. «Едиге» дастанында архаикалық миф элементлери // Каракалпакстан мугаллими. – Нукус, 1995. – №3-4. 1995. – Б.102-113; Яна ўша. «Едиге» дастанында мифология кубылысы // Каракалпакстан мугаллими. – Нукус, 1995. – №3-4. – Б.113-117; Бахадирова С. Бердақтың «Шежире» шығармасы хаккында ойлар // Еркин Каракалпакстан. – Нукус, 1998, 17-сентябрь; Жәрімбетов Қ. Әжинияз поэзиясының көркем-эстетикалық дәрежелери // Каракалпак мәмлекетлик университетининг хабаршысы. – Нөкис, 2015. – №2; Хошаниязов Ж. Бердақтың «Шежире»синдеги бир сюжет туўралы // Әмиўдарья. – Нукус, 1987. – №6; Яна ўша. Каракалпак халық прозасы жанрларының атамалары ҳам критериялары мәселелери // ӨзРИАҚК белимининг Хабаршысы. – Нукус, 2013. – №4. – Б.51-55.

⁸Мелетинский Е.М. Миф и историческая фольклора/Фольклор: поэтическая система. – М.: Наука, 1977. – С.23

³Мелетинский, Е. М. Общее понятие мифа и мифология // Мифология: иллюстрированный энциклопедический словарь. – СПб.: «Норинт», 1996. – С. 812.

The Uzbek folklore scholar B.Sarimsokov thinks that "myth, generally speaking, the mythological events were not the creative work of ancient people, but, on the contrary, myth is generally not the artistic creation of the ancient human but a complex of systematic thinking. They are the whole sum of opinions arranged as a stable system"¹⁰.

According to the opinions of Uzbek folklorists such as M. Juraev and Sh. Shamusarov, "the origin and formation of the system of mythological thinking is based on beliefs and worldviews on the origin of the reality, causes of historical events, interrelations between the human and the nature"¹¹. Another Uzbek literature scholar T. Haidarov, who has researched mythological images and plots in the Uzbek epic poems, states that "an urge to understand the causes of changes which occur in the nature and social interrelations in the community brings out the first view about the world. The views about the creation of mankind and the world had appeared in the initial stage of human society development"¹². He links his views and opinions with faith views of world peoples and explains the ancient peoples' impressions about diverse events with the initial term "myth" in the folklore.

N. Davkaraev, a Karakalpak scientist, defines the meaning of myth as a story, joke, an invented narration by thinking¹³.

A Korean researcher O. Inyong in her dissertation "Typologic comparison of the eposes "Alpomish" and "Jumung" also reflects on myth and its psychological analysis¹⁴.

Based on these examples, each scientist has their own opinion on myth and its features, at the same time they share common opinions and complement each other. Deriving from the above-mentioned opinions of scientists on myths and their peculiarities, we can draw the following general conclusion: a primitive human had an idea about some supernatural power, believed in it and made a cult of them. These ideas and beliefs originated myths. It is clear that a primitive human being could not explain various mysteries of the nature and thought that the nature and the whole world originated as a result of the interactions of supernatural powers.

When we speak about the theory of myths, there is another issue that needs clarification. The issue is about the term "myth", because in the Karakalpak folkloristics and literature studies, myth is indicated by various terminological names. This brings out terminological confusion and difficulty when identifying specific features of myths. Bearing this condition in mind and having studied the issue deeply, we came to an opinion that it is reasonable to keep the term "myth" in its original meaning. In addition, currently, in the folkloristics and literature studies of Fraternal-Turkic-language peoples the use of the term "myth" has become traditional. That's why in our dissertation we came to a conclusion that it is

appropriate to use the term "myth" in folklore studies and in literature to express the ancient peoples' impressions about the world by words. Finally, the term "myth" is used stably in the folklores and literature of Turkic peoples.

In the Karakalpak written literature of the 19th century, folk legends were also widely used. There is extensive literature on the theory of legend in the world folkloristics and literature studies. We can mention the works by V.K. Smirnov, V.P. Anikin, B. Sarimsakov, K.Imomov, Sh. Ishniyazov, M. Juraev, A. Baimiradov, N. Davkaraev, K. Aymbetov, K. Maksetova¹⁵ and others.

We relied on these works to identify the theoretical features of legends used in the Karakalpak written literature.

As it is known, legend heroes are normally taken from the real life. Their deeds, noble acts done for the sake of their people are kept in the memories of the succeeding generations. People remember those heroes with kind feelings and re-tell their deeds from mouth to mouth, from generation to generation. Those reality-based heroes later undergo folklorization and turn into epical heroes. In this process, that is "in the process of turning a historical figure into a folklore character, the concept of an ideal image of the people's hero has an important meaning"¹⁶. This condition is one of the important factors in the origination of legends. For that reason, scientists state that legends are different from myths with such features that legends are based on historical reality.

This condition is one of the reasons which caused the appearance of legends. The legends differ from myths, which reflect the events by lifelike mysteries and fables. That's why, scholars state that at the base of legends there lie historical realities.

The second chapter of the dissertation titled "Myths and legends used in the written Karakalpak literature of the 19th century" is dedicated to the study of myths used in the works of Karakalpak poets. They are divided into two groups: pre-Islamic and Islamic, where the significance of myths is defined in the development of the national poetry.

In order to deepen the ideological content and to further enrich their artistry and traditions, the Karakalpak poets of the 19th century widely used myths from the poetic arsenal of the people's folklore and literature. As a result, there started the formation of mythological, religious and folklore layers of the Karakalpak poetry and enriched its ideological and artistic traditions as well as the world of images. For this reason, "the relations of the written literature and folklore are old

⁹ Мифология древнего мира. – М.: Наука, 1977. – С.9; Стеблин-Каменский М.И. Миф. – Л.: Наука, 1976. – С.4.

¹⁰ Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: Фан, 1981. – 103-б.

¹¹ Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Т.: Фан, 2001. – Б.9.

¹² Хайдаров Т. Гўруғли ва мифология синкретизми: Филол. фанлари номз. дисс. автореферати. – Т., 1993. – 23 б.

¹³ Давқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 171-б.

¹⁴ Ингёнг О. «Алпомыш» ва «Жумунг» достонларининг киёсий типологияси: Филол. фанлари доктори дисс. автореферати. – Т., 2014. – Б.25.

¹⁵ Смирнова В.К. О некоторых типах исторических преданий // История, культура. Фольклор и этнография славянских народов. – М.: Наука, 1968; Аникин В.П. Художественное творчество в жанрах сказочной прозы // Русский фольклор. Русская народная проза. – №13. – Л.: Наука, 1972; Имомов К. Ўзбек халқ прозаси поэтикаси. – Т.: Фан, 2008; Ўша муаллиф. Ўзбек халқ ривоятларининг жанр белгилари // Ўзбек тили ва адабиёти. – №1. – Т., 2005; Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: Фан, 1981. – Б.97-148; Жўраев М., Расулова З. Миф, маросим ва эртак. – Т.: Мумтоз сўз, 2014; Ишнйёзова Ш. Ҳозирги замон ўзбек ва киргиз насрида афсона ва ривоятларининг киёсий-типология таҳлили: Филол. фанлари номз. дисс. автореферати. – Самарқанд, 1996; Баймуратов А. Тўрқмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. – Ашгабат: Ылым, 1982; Давқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3 томлык. 2-том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977; Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988; Максетов К. Қарақалпақ халқының аңызси көркем дереттелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1996.

¹⁶ Баймуратов А. Тўрқмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. – Ашгабат: Ылым, 1982. – Б.6.

artistic traditions which have taken place within the framework of aesthetic regularities. Many folklore plots, motives and images, ideological and thematic traditions and artistic details ensuing from authors' artistic work have transformed into a written literature"¹⁷.

For this reason, the Karakalpak poets of the 19th century such as Kunkhodja, Ajiniyaz, Berdak, Otesh and others raised important social issues and expressed ideas about a better life, social justice in the society. At the same time, they realistically reflected the life often through mythological elements when creating images, developing plots, describing events and so on. Thus with the help of mythological elements poets expressed their progressive ideas, people's dreams and their spiritual world better.

It is known that the content of myths and their ideological trends change with historical developments of a society, with formation of new views on the environment, society and social life. The ancient concepts of the world, nature and society have undergone changes with historical developments of a society, have adapted to new concepts and requirements. For example, many ancient myths of animism, totemism and fetishism in the period of the reign of the Islamic religion and the Islamic influence were processed in terms of ideology, plot and imagery, and adapted to the Islamic concept of the world and society, i.e. they were Islamized. Various pre-Islamic elements can be often found in the works of the Karakalpak poets of the 19th century. For example, in a satirical poem called "You are a camel" ("Түйекеңсен"), Kunkhodja used mythological images of pre-Islamic origins, patrons (pirs), various animals such as Shopan Ata (Grandfather, the Shepherd – the patron of goats and sheep), Jilkishi Ata (Grandfather, the Herdsman – the patron of horses), Zangi-Baba (Grandfather Zangi – patron of cattle), Vaysil Kara (Grandfather Vaisil Kara – the patron of camels). The historical origins of these images root back to the ancient cultural times when people thought that the abovementioned mythological powers (gods) supported to breed the cattle, have harvest from the cultivated plants, that every act, every trade had their own gods – patrons.

The dissertation analyzes a number of works which used images and various details of pre-Islamic myths for ideological, aesthetic and artistic purposes, for example, in the works by Ajiniyaz and Berdak.

A folklore poet Ajiniyaz could depict the spirit's landscapes with all its sites and opposing sights and diverse colours in which like that of a master of jewellery he could harmonize the significance of events with the national folklore traditions, for example, the structure of the poetic text with mythological impressions.

Әуелха дүньяға келди Банижан,
Елли мың жылдан соң пәний демишлер,
Инси-жинси, жанлы-жансыз бар инсан,
Адам – кәрүан, дүнья – сәрүан демишлер¹⁸

(interlinear translation)

¹⁷Жұраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона нашриёти, 2006. – Б.6-7.

¹⁸Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – Б.182.

First into the world came Banijon,
To be called mortal after fifty thousand years.
Inanimate or animate is a human being
Human is a caravan, world is its leader.

The work "They say" (Demishlar) by Ajiniyaz is based on a completed mythological interpretation. The work which presents as a whole the plot and the image, depicts the paradoxes of the existence, the origin and end of life, mythological impressions of mortal life with philosophical generalizations. This state is explained, first, by the result of multi-layers of mythological impressions, second, by widening dutiful functions of the mythology, third, by the creative harmony of inter-genre relations between folklore and written literature.

The Karakalpak poets of the 19th century widely used images, plots and other elements of Islamic mythology as well. We named this mythology as "religious myths". For example, the poem "The Genealogy" («Шежире», "Shejire") by Berdak starts from a small plot of Islamic mythology. It describes the ascend of Muhammad to the seventh heaven to meet the Almighty (Allah). This is the plot-compositional difference of "The Genealogy" by Berdak from other genealogies written before: for example, from the genealogy of Fazillullah Rashid ad-din "Jameo-Tavarikh", Nasreddin Rabguzi "Kissasul anbiyo" ("The history of prophets"), Ulugbek "The History of four uluses", Abulgazi "The Genealogy of Turks" ("Shadjarai turk"), which start their plot from the first ancestor Adam (Adam-ata) and continue with the description of the origin and formation of the clans, tribes, peoples including Turkic peoples. In "The Genealogy" by Berdak this is all felt and starts with the abovementioned plot.

Рәсиүллла пырак минип,
Қабы Қәўсейн барған екен,
Қуда билән разы айтышып,
Ҳақ дийдарын көрген екен.¹⁹

(interlinear translation)

Rasulilla (prophet) on Burak
Very close (Kaby Kauseyin) flew to (the God)
And spoke to the God (with Hudo)
Had an honour to meet the God.

In the given example a mythological plot is used about the founder of the Islamic religion and the holy book of Koran, Muhammad, the prophet who, on the mythological horse named Burak, ascended to the seventh heaven (Arshi Ala) to meet the God. Here, the author used a well-known myth of a mirage (a myth about the ascend of the prophet to the seventh heaven). This means, first, that plots and images of Muslim mythology had a strong impact on the creative mind of the poet, secondly, the poet linked the origin of its people with the Muslim religion, i.e. he implied about the Karakalpaks being originally Muslim. Thus Berdak in his poem "The Genealogy" (of Karakalpaks) used the myth about the prophet Muhammad's ascend to the heaven and interpreted this in his ideological purposes.

¹⁹Бердақ. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1987. – Б.273.

In addition to the myth about the Prophet, Berdak also used legendary images of four loyal friends (yarans) of Prophet Muhammad in the poem given below:

Гүл йүзлери шәмси кәмәр,
Әбиүбәкир, хәзирети Омар,
Осман, Әлий, төрт чэхәрийар,
Пайғамбарның йараны экән²⁰

(interlinear translation)

Their faces shine like the sun, like the moon
Abubakr, the great Omar
Usman, Ali – the four friends
Loyal friends of the Prophet

These four friends (charyars) are characters of numerous Muslim legends. They in the reality were historical figures, loyal fellow-fighters of Prophet Muhammad, and the first caliphs of the Islamic caliphate. Later on they underwent through the stage of folklorization and became legendary characters.

Berdak in his poem “The Genealogy”, using these plot and image resources from the Muslim mythology and folklore, expresses his own author’s attitude towards the Muslim religion as well as the attitude of his people, confessing Islam, their sympathy and respect towards Prophet Muhammad and his loyal fellows²¹.

The dissertation analyzes a number of other works which used some plot elements, mythological and legendary characters and other details from the Islamic folklore.

In the third chapter titled “**The use of myths and legends in epic works by Berdak**” ideological and aesthetic, artistic functions of myths and legends are studied on the materials of the works by Berdak.

In the epos “The Genealogy” (“Shejire”) Berdak successfully continues the tradition of the genre of shejire, which widely spread in the literature of the Turkic peoples since ancient times. Shejire is an independent poetic genre. It narrates the history of the origin of clans, tribes, and peoples, dynasties of kings, khans and other noble people through myths, legends and historical stories. The epos “The Genealogy” (“Shejire”) by Berdak was written as a poem, some events, characters recounted in it have historical sources. At the same time, the poet widely uses plots, images, motives of myths and legends. There are many materials about the specificities of the use of these plots, images, and motives in the Karakalpak literature studies. Each author of those materials pursued their own goals and objectives. We analyzed how and for what purposes the historical events and

folklorized versions of personages were used in the epic poems by Berdak. First of all, Berdak included these myths and legends in his works with the purpose of giving the scale and features of the nation to his characters. In this chapter we considered the artistic embodiment of this problem in the epos “Shejire”, as well as in the poems “Amangeldi”, “Grandfather Aidos” (Aidos Baba), “Emazar Biy” and “Khorezm”.

The plot structure of “Shejire” includes the legend about the birth of Genghis Khan which was of a supernatural origin. Supernatural birth of heroes (their conception from the light and etc.) is one of the most traditional motives in epic folklore and literature. A number of artistic works of this genre reflect this motive, and comments of specialists in this regard have been reviewed as well.

In “Shejire” Berdak used a lot of plot motives, images from myths and legends about the genesis and formation of clans, tribes and the Karakalpak people. By describing the process of formation of the Karakalpak nation the poet states an idea about its kinship, unity and equality with other nations. This is one of the traditional motives with field trip character which is widely spread in the world folklore and literature. In the dissertation the author analyses the birth motive of Genghis Khan, his supernatural birth motives in literary works where he also expresses his attitude to a number of other publications.

In addition, the epic poem “Shejire” by Berdak artistically depicts the Karakalpak people, their genesis, tribes, history of formation and mythology through plots and images of legends. In the work Berdak defines the unification of Karakalpak tribes, and puts forward the idea about their formation process as a nation, about their equal rights to life with other peoples in friendship and fraternity. For example, in his epic poems “Khorezm”, “Amangeldi”, “Aidos Baba”, “Emazar Biy” historical figures and events were revived on the basis of people’s legends. So the epos “Amangeldi” was written about well-known historical figures and national heroes of the Karakalpak people Asan otlik and Amangeldi who lived in the 18th century. This work reflects the civil unrest that took place in the second half of the 18th century in the Kokand kingdom as a result of the cruelty, violence and humiliations from khans and beks. The main hero Amangeldi is a historical figure and has a real prototype. However, by using folk legends about Amangeldi Berdak creates a new generalized epic image which is close to heroic images from folk eposes. This type of idea about the people’s fighter is one of the aesthetic principles of the literature of that era. For that reason, there is a prevalence of stylistic means of folklore in the depiction of the image of Amangeldi.

Көрип тамаша қылыңыз,
Не әжайып палұан келди.
...Барып душпанды өлтирди,
Геллесин кесип келтирди,
Мәртлигин журтка билдирди,
Арыслан туўған Амангелди²².

(interlinear translation)

²⁰Бердақ. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – Б.273.

²¹Муртазаев А. Классикамыздың бийик шыңы // Бердақ. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – Б.23-24; Бахадирова С. Бердақ шығармаларында мифлер // Бердақ хақында сөз. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987; Мақсетов Қ. Бердақ творчествосының үйренілуі. «Шежіре»синиң халықлығы // Бердақ хақында сөз. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987; Мақсетов Қ. Бердақтың «Шежіре»синдегі рәуиятлар // Әмиўдәрья. – №9-10. – Нөкис, 1987; Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дастанық шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987; Хошаниязов Ж. Бердақтың «Шежіре»синдегі бір сюжет туўралы // Әмиўдәрья. – №6. – Нөкис, 1987; Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы – тарийхый дәрек. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1994. – Б.104-164; Утамбетова А. Бердақның «Шаһара» достонидә фольклористик ва реалисттик тасвир усуллариниң қўлланш хусусиятлари: Филол. фан. ном. дисс. автореф. – Нукус, 2011.

²²Бердақ. Сайланды шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1997. – Б.112.

Look and admire
 A wonderful hero came
 He came and killed his enemies
 He cut off their heads
 And thus made his bravery known
 A lion-like Amangeldi

In these striking descriptions of strength, bravery and heroism, Amangeldi was metaphorically equaled to a lion. The poem also has folklorisms when describing the fight between justice and injustice, freedom and captivity. With this said, the poet did not overuse folklore either. For example, the legends about Amangeldi in Berdak's interpretation are close to historical data in many aspects. This condition makes the motives, images, ideas and comments of Berdak sound realistic and contemporary.

So we analyzed the plots, images, characters and motives used in the eposes "Shejire", "Aidos Biy", "Ernazar Biy" and "Khorezm" on the examples of text materials, and drew conclusions.

Thus, in a number of his epic works Berdak creatively worked out and successfully used for his poetic purposes those folk legends linked to history, lifestyle and socio-political situations of the Karakalpak people. The poet invested his precious thoughts and desires about social justice and freedom, about human and national values of his people.

The fourth chapter of the dissertation is titled **"Artistic value of myths and legends used in the Karakalpak poetry of the 19th century"**. This chapter analyzes the role and significance of myths and legends in the lyrical poems of poets of that time.

In the Karakalpak poetry of the 19th century poets came out with vividly expressed creativity and individuality, which contributed to the development of written literature. Especially, the poets widely used genre, imagery and pictorial tools of folklore as an artistic means to express the spirit of the time and the people. As a result, the materials of myths and legends were often used by poets not as a synthesis of concepts about external world and artistic expressions as in folklore but as means that widened their creative potentials and deepened their ideological and aesthetic content and imagery systems of the work.

We support specifically this view when we analyze myths and legends used in the works of the Karakalpak poets of the 19th century.

For example, in the lyrical poems of Ajiniyaz and Berdak one can find frequent elements of eschatological, anthropological myths. For sure, they bear a certain ideological and aesthetic load in the works. Ajiniyaz says:

Акырбиркүнболуракырмазаны,
 Исапылсүргинийықарлардағны.

(«Болмаса»)
 (interlinear translation)

A doomsday will come
 And sounds of terrifying trumpets of
 Israfel will blow off the mountains.

These lines speak about the approach of the doomsday when a terrifying storm blows away and turns upside down everything on the Earth erasing history, memories and letters. Here, the poet used the Islamic mythology of a frightening angel Israfel who with his divine trumpet would notify about the end of life on the Earth and the approach of the doomsday. With the sounds of his terrible trumpet the ground shakes, mountains fall and the sky splits, the sea goes over its sides²³. In the background of the description of this popular Islamic myth Ajiniyaz uses his own ideas and experiences of the contemporary world which interact with the myth and acquire a special emotional charge. Such mythological motives can be often found in the works of Muslim poets.

A similar use of the same eschatological myth with the same purpose can be found in the works of Berdak as well:

Бердак дер, сөзимди айтып кетейин,
 Бак болмаса, қор өмирди нетейин,
 Болмаса дүньяны қарап етейин,
 Қәне, маған Исапылдың сүрин бер!²⁴

(interlinear translation)

Berdak says: I will speak outwhy I need this miserable
 unhappy life.
 If there is no happiness I will destroy the
 world.

Give me the terrifying trumpet of Israfel.

These words express the poet's bitter recognition of the absence of justice. The poet is not only unhappy but also ready to destroy the world if there is no justice. ("Болмасадүньяны қарап етейин"). The images of Israfel and his trumpet add emotional colour to the lyrical hero's feelings of discontent.

Thus, we can say that myths and mythological elements used in the works of the Karakalpak poets of the 19th century such as Kunkhodja, Ajiniyaz and Berdak had important value when creating lyrical and epic images. Mythical plots, images and details included in the artistic system of works of these poets often served as means to express the inner feelings, worldviews, concepts and ideas of a lyrical hero about the surrounding world. The Karakalpak poets of the 19th century often tried to use images, ideas and contents of legends, being one of the main genres of folklore, to deepen the poetic thinking and content, to intensify emotional impact and raise the artistry of their works. So the use of myths and legends by the Karakalpak poets found its creative character. For example, in the poem of Ajiniyaz "Йокты" we can read:

Мен әйлесем бир-бир баян,
 Паний ермиш ошбу жахан,
 Искендер, Рустәми дәстан,
 Ол хәм тири йүрән йокты!²⁵

²³Ислам. Справочник. – Т., 1989. – Б.167-223.

²⁴Бердак. Сайланды шығармалары. – Нөкис: Каракалпакстан, 1997. – Б.24.

²⁵Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Каракалпакстан, 1994. – Б.15

Искендәр Зулкарнайн киби дәуранлы,
Хәзирети Сулайман киби пәрманлы...

(«Бардур»)
(interlinear translation)

If I follow the history
It is clear that the world is frail.
Glorious Iskander and Rustam
Were not immortal either.
As happy as Iskander Zulkarnayin,
As mighty as great Suleiman

It is well-known that the given names in the poems such as Iskander Zulkarnayin (the historical figure—Alexander the Great), Suleiman (the historical figure — Solomon) in folk legends had lost their historical concreteness and turned into folklore heroes. Their images embodied justice, kindness and wisdom which enhanced and actualized moral and ethical aspects of the poem.

In the works of the Karakalpak poets we often find the images of Khotamtai as a symbol of generosity and Karunbai as a symbol of greed, widely used in the folklore and literature of Muslim peoples. Through these images poets tried to artistically interpret moral and ethical ideas of the people about the good and the evil, the moral and the amoral, conscience and dishonour. For example, the poet Otesh wrote in his poem "The ashamed" (Шерменде):

Сендей боп Карунбай өтти,
Хайран болып жылап кетти,
Малы-мүлкин уайран етти,
Сондай боларсаң, шерменде²⁶.

(interlinear translation)

Karunbai also lived like you,
With great sorrow and tears in his eyes,
Lost all his savings,
You will be as ashamed as him.

Through the legendary image of Karunbai, an owner of immense riches, which did not bring happiness, usefulness to anyone, the poet promotes the idea of mercifulness and charity as the most valuable moral qualities of man. Karunbai was punished as a human who had not paid wages to his workers. Even Karunbai himself would not be able to use the immense accumulated riches. The poet figuratively makes contrast between generosity and greed and promotes the idea of kindness that brings satisfaction and solace. The image of Karunbai is found in the works of Ajiniyaz and Berdak as well.

CONCLUSION

Based on the results of the study of the doctoral dissertation "Use of myths and legends in the Karakalpak poetry of the 19th century" the following conclusions have been drawn:

1. In the world literature the theoretical issues on the origin and generic devices of myths and legends have remained one of the disputable problems. In ancient times people thought that at the base of natural events there was spiritual power. They had faith in this spiritual power and worshipped it. Based on these faiths there appeared the initial views, notions system, that is, myths. Thus, myths are the forms of ancient primitive people's fantastic views about the whole world expressed by means of words.

2. In the world folklore studies the classification of myths into certain types according to their themes and contents has still remained one of the disputable questions. Myths used in the Karakalpak literature, particularly, in the classic poetry of the 19th century, according to our definition, may be classified into the following types: 1) etiological myths, 2) anthropological myths, 3) ethnological myths, 4) cosmological myths, 5) religious and worshiping myths, 6) calendar and eschatological myths.

3. The question about the genre specificity of myths or the question if myths can be a genre of folklore is one of the most debatable questions in the world folkloristics. Relying on the world folklore and literature, we have drawn a conclusion that the origin of folklore works is first of all linked with myths. Why? Because by using this or that element of myths there developed mythologized works in written literature. The mythological notions which appeared in folklore creations had undergone reprocessing and then served to raise the competence of written creative literature. This process might be one of the factors to ensure historical evolution of literary improvement of folklore models, that is, traditional folklore genre. Thus, myths, laying foundation to genres of oral folk creations, remained as an independent genre and kept its specifics as a genre belonging to the epic type of oral folk creations.

4. The initial stage of the origin of legends is linked with historical events or real personalities living at those remote times and their conversions into oral narration. For example, a hero, whose life is the main point, has a real prototype. His heroic deeds, his fight for the happiness and welfare of his people were kept in people's memories, passed from generation to generation, underwent changes and processes. As a result, the hero of a legend turned into a folk epic hero. So, a historical figure turns into a folklore character. This is one of the main factors of the origins of legends. This is the process due to which historical personalities turn into folklore characters. This is one of the factors which causes the appearance of legends.

5. In the identification of the genre nature and terminological apparatus of legends in the Karakalpak folkloristics and literature studies we can observe confusions. Analyzing all existing ideas and opinions on this issue, we came to a

²⁶Өтеш шайыр. Таңламалы шығармалары. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1978. — Б.32.

conclusion that it is appropriate to name all stories about historical events, personalities and localities as legends.

6. As we noted above, according to the content, legends are divided into several types. In the process of the study we found out that the Karakalpak poets of the 19th century used in their works historical, toponymic, religious and mythological and ethnonymic legends. The study identified the purposes of, reasons for and preferences to each of these types in the works by Kunkhodja, Ajiniyaz, Berdak, Otesh and other poets.

7. The process of transformation from myths and legends into written literature underwent through oral folk creations. This took place through re-processing of myths functioning in the folklore. In the world literature studies it is recognized that myths being considered as a separate genre of folklore, influenced the origin and development of written literature, enriched literary images, deepened authors' ideas and enhanced their artistry.

8. Mythological images and plots were effectively used in the works of the Karakalpak poets of the 19th century. They deepened the depiction of the history, socio-economic conditions and spiritual world of the people. With this in mind we considered the phenomenon of literature mystification of myths that became popular in the creative searches of the Karakalpak poets of the 19th century in its two main manifestations: ancient pre-Islamic archaic myths and Arabic-Islamic mythology.

9. In the poetry of this period there preserved the traces of animism, totemism, fetishism and other phenomena of ancient mythologies. In the process of historical developments and adaptations to social environments they used to permeate into religious conceptions. Such etiological, anthropological, cosmogonical, ethnogenetical elements of such myths were used in the works of poets as images, plots and details. The manifestations of such archaic forms of myths as animism, totemism and fetishism appeared on the bases of faiths and later developed into the traces of animism, totemism, fetishism and other phenomena of ancient mythologies. Religious conceptions harmonized with political, economic, cultural and spiritual contents of those historical periods. In this sense, the poem "They say" (Demishler) by Ajiniyaz is an example of a poetic interpretation of etiological myths. It narrates widely popular Muslim folk myths about the origin of the world, the nature and the human with a lofty poetic language. In the epos "Khorezm" by Berdak there are anthropological myths about the origin of the human. In the poem "You are a camel" (Түйекеңсен) by Kunkhodja and the poem "Give me" (Мараңбер) by Berdak the characters of ancient myths promoted figurative interpretation of the main ideas.

10. The works of the Karakalpak poets of the 19th century vastly contain reflections of myths related to the Islamic religion. We considered it appropriate to name them as "religious myths".

11. Poets like Kunkhodja, Ajiniyaz, Berdak and Otesh used myths and legends from ancient written sources in many forms and for some purposes. For example, plot elements of a number of legends in the works by Kunkhodja were presented as simple narrative reminders or messages, and in the works by Ajiniyaz

and Berdak they were used not only as elements of narration but also as means of expressions to convey their inner feelings, personal ideas and world outlook.

12. The fundamental research on literary interpretation of myths and legends used in the Karakalpak classic poetry by applying comparative-historical, historical and typological, artistic and aesthetic methods indicate that the inter-genre relations between folklore and written literature in the Karakalpak poetry of the 19th century displayed themselves in a specific way. In the literature of that period the use of mythologemes and folklores based on the poetic interpretation of traditional imagery system had a priority principle. The myths and legends were not only the means for realizing authors' artistic desires and ideas, but were also used to perform the task to form the compositional structure of the poetic text, to express the moral and spiritual feelings of lyric personages of the period events.

**ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
ЖӘРИЯЛАНҒАН МИЙНЕТЛЕР ДИЗИМИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS**

I бөлим (I часть; Part I)

1. Керуенов Т.А. Мифлер хэм аңызлардың каракалпак жазба әдебиятында қолланылыуы. Монография. – Нөкис: Билим, 2013. – 7,5 б.т. (10.00.00. №16)
2. Керуенов Т.А. «Миф» термини ҳаққында // ӨзР ИА ҚҚБ Хабаршысы, 2009. - № 2. –Б.114-115. (10.00.00. №16)
3. Керуенов Т.А. Мифлердің көркем әдебияттағы орны // Әмиўдәрья, 2009. - № 2. –Б.104-107. (10.00.00. 24.12.2009 №15)
4. Керуенов Т.А. Күнхожаның дәретиўшилигинде мифологиялық элементлердің қолланылыуы // ҚМУ Хабаршысы, 2009. - № 4-5. –Б. 97 -100. (10.00.00. №14)
5. Керуенов Т.А. Бердақтың «Амангелди» шығармасында аңызлардың қолланылыуы өзгешеликleri // Әмиўдәрья, 2010. - № 3. –Б. 121-123 (10.00.00. 24.12.2009 №15)
6. Керуенов Т.А. Бердақтың «Шежире» шығармасында диний мифлер хэм аңызлардың қолланылыуы // ҚМУ Хабаршысы, 2013. - №3-4. – Б.124-128 (10.00.00. №12)
7. Керуенов Т.А. Бердақ ижодида мифологик сюжет талқини // Ўзбек тили ва адабиёти, 2013. - № 4. –Б.76-77 (10.00.00. №14)
8. Керуенов Т.А. XIX аср қаракалпак поэзиясида мифологик талқин ўзига хослиги // Бухора давлат университети ахборотномаси, 2014. - № 1. – Б.64-67 (10.00.00. №1)
9. Керуенов Т.А. Қаракалпак мумтоз шеъриятида мифологизмлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. - № 4. –Б.77-80 (10.00.00. №14)
10. Керуенов Т.А. Сравнительно-типологический анализ теоретического определения преданий (на примере каракалпакской литературы XIX в) // Вестник Российского университета дружба народов (серия теория языка. Семиотика. Семантика). – Москва, 2014. - №4. – С.99-104 (10.00.00. №8)
11. Керуенов Т.А. Этнологические предания в каракалпакской поэзии XIX века (на материале «Шежире» («Родословная») Бердаха) // Dade Korkut (Turk dili we Edebiyatı Arastırmaları dergisi). – Ankara, 2014. - № 6. –Б.56-60 (10.00.00. №26)

II бөлим (II часть; Part II)

12. Жаримбетов К.К., Керуенов Т.А. Некоторые вопросы использования мифов в каракалпакской поэзии XIX века // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. Выпуск 64. – Челябинск, 2012. - № 6. –С.63-65.

13. Керуенов Т.А. Повествования и притчи, использованные Махмытом Кашгарлы в «Диване лугат ат-тюрк» // Материалы международной конференции «Махмыт Кашгарлы – основоположник научной тюркологии». – Ашгабат, 2008. – С.87-88.

14. Керуенов Т.А. Об особенностях преданий, использованных в произведениях каракалпакских поэтов XIX века // Материалы научно-практической конференции «Наука та сучасність: виклики XXI століття». – Киев, 2014. –С.11-13.

15. Керуенов Т.А. Классикалық поэзияда мурәжат мотивлери ҳаққында // Журналистика ва адабиёт: кеча ва бугун. – Тошкент: Юрист-медиа маркази, 2008. – Б.119-120.

16. Керуенов Т.А. Әжинияз хэм Бердақ дәретиўшилигинде мифологиялық сюжетлердің қолланылыуы өзгешеликleri // Бердақ дүнәсы. – Нөкис: Әмиўдәрья, 2008. – Б.65-68.

17. Керуенов Т.А. Әжинияз шайырдың лирикасында миф хэм аңызлардың көркемлик әҳмийети // «Хәзирги филология илимининң әҳмийетли мәселелери» атамасындағы Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, 2013. –Б.123-125.

18. Керуенов Т.А. Бердакнинг «Хоразм» достонида мифологик сюжет талқини // Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг 70 йиллигига бағишланган Республика ёш олимлар илмий-амалий конференцияси маъруза тезислари тўплами. – Тошкент, 2013. –Б.191.

19. Керуенов Т.А. Ажиниёз лирикасида мифологик қарашлар талқини // Филологик тадқиқотлар. V қисм. – Тошкент: Турон замин зиё, 2014. –Б.80-84.

20. Керуенов Т.А. Кунхожа шеъриятида мифологик образ тадрижи // Филологик тадқиқотлар. V қисм. – Тошкент: Турон замин зиё, 2014. –Б.84-87.

21. Керуенов Т.А. Мақтымқулы хэм Әжинияз шығармаларында гейлара мифологиялық образларды қолланыўдағы уқсаслықлар хэм өзгешеликлер // «Қарақалпак әдебиятының жарық жұлдызлары» атамасындағы илимий конференция материаллары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2015. –Б.80-82.

22. Керуенов Т.А. Халық аўызеки дәретиўшилигининң жазба әдебияттағы трансформациясы мәселесине // «Халық аўызеки дәретиўшилиги миллий хэм улыўма инсаный қәдириятлар системасында» атамасындағы Халық аралық илимий-әмелий конференция материаллары. – Нөкис, 2015. –Б.66-67.

Автореферат «Til va adabiyot ta'limi» журнали таҳририятида таҳрирдан
ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро
мувофиқлаштирилди. (19.09.2016).

Автореферетнинг қорақалпоқ тилидаги матни
«Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Қорақалпоғистон бўлими Ахборотномаси» журнали
таҳририятида таҳрирдан ўтказилди (15.09.2016).

Босишга рухсат этилди: 22.09.2016 йил
Бичими 60x45 ¹/₁₆, «Times New Roman»
гарнитурда рақамли босма усулида босилди.
Шартли босма табағи 6,4. Адади: 100. Буюртма: № 247.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент, Интизор кўчаси, 68

«АКАДЕМИЯ НОШИРЛИК МАРКАЗИ» ДУК